

УДК [261.5:281.9] (477) «18/19»

Г.В. Степаненко
(м. Київ)

**ДЕТЕРМІНУЮЧІ ЧИННИКИ УЧАСТІ
ПРЕДСТАВНИКІВ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ І АКТИВІЗАЦІЇ
НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СФЕРІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ
ЕВРИСТИКИ ТА ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ
(кінець XVIII ст. – 1860- ті рр.)**

Основна увага у пропонованій статті зосереджується на виявленні і класифікації чинників пошукової та літературно-наукової діяльності представників православного духовенства у сфері історичних досліджень, а також визначенні і аналізі існуючої інтелектуальної градації суб'єктів означеної діяльності.

Основное внимание в предложенной статье уделено выявлению и классификации факторов поисковой и литературно-научной деятельности представителей духовенства в сфере исторических исследований, а также определению и анализу существующей интеллектуальной градации субъектов указанной деятельности.

The focus of the proposed article is identifying and classifying factors and the search of literary and scientific activities of the clergy in the field of historical research, as well as the identification and analysis of the principles of the existing intellectual gradations of subjects of such activities.

Культурницька діяльність представників інтелектуальної еліти духовенства, зокрема у сфері формування і становлення джерельної евристики і історичної регіоналістики, є суттєвою складовою соціокультурного контексту епохи XIX ст. Високо цінуються медієвістами упорядковані у ході означеної діяльності багатотомні історико-статистичні описи Херсонської і Таврійської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської, Подільської, Волинської єпархій¹, котрі містять студії із регіональної церковної історії та церковного пам'яткознавства, а також описи парафій, церков та причтів із різноманітними довідково-статистичними відомостями про них, які наведені у неформалізованому стилі, і зосереджені на матеріалах історико-географічного і етнографічного характеру. Численні краєзнавчі, церковно-історичні, археографічні розвідки представників духовенства побачили світ протягом 1850–60-х рр. на сторінках місцевих і профільних часописів «Губернские ведомости», «Епархиальные ведомости», «Записки ООИД», «Записки РГО», «Журнале министерства народного просвещения» тощо. Виявлена також участь представників духовен-

ства українських єпархій у діяльності науково-популяризаторських товариств, орієнтованих на вивчення історії, зокрема Товаристві історії і старожитностей російських, Петербурзькій та Київській археографічних комісіях, Одеському товаристві історії і старожитностей, Російському географічному товаристві, а також губернських статистичних комітетах². Досліджені, щоправда у меншій мірі, семінарські організації (комітети і комісії), орієнтовані на вивчення місцевої церковної і світської історії і статистики, котрі були запроваджені майже в усіх українських єпархіальних центрах протягом 1850-х. Насамкінець, означена діяльність представників духовенства пов'язана із іменами Євгенія (Болховітінова), Гавриїла (Розанова), Філарета (Гумілевського), Інокентія (Борисова), Феодосія (Макаревського), Митрофана (Семашкевича), Петра Лебединцева, Андрія Страдомського, Никодима Алешковського, Степана Руданського, Павла Глищинського та інших, котрі визнані минулими дослідниками і сучасниками як визначні культурницькі діячі епохи.

Ознайомлення із історіографією проблеми дозволило, між іншим, зауважити на певні закономірності. Героями всіх сюжетів, в котрих йдеться про пошукові й науково-дослідні здобутки духовенства в означеній сфері протягом першої половини XIX ст., є представники його інтелектуальної еліти. Позаяк дослідники не ставили за мету відокремити і визначити цю групу в межах духовного стану, така спроба є одним із завдань представленої статті. Це по-перше. По-друге, більшість дослідників приписують ініціативу або активізацію відповідного напрямку культурницької діяльності духовенства виключно духовній потребі окремих інтелектуалів духовного звання в межах певного регіону. Натомість зовсім не вивченими, або дослідженими фрагментарно, лишаються інші чинники, та, відповідно, мотиви, котрі спонукали до подібної діяльності як сільських парохів, так і представників означеної еліти. Виходячи з того, що чинники певного процесу формують відповідні мотивації його суб'єктів, представлена стаття є спробою окреслити, в першу чергу, сукупність факторів науково-пошукової діяльності представників духовенства, орієнтованої на вивчення регіональної церковної і світської історії на початковому етапі їхнього поступу в Російській імперії (кінець XVIII – 1860-ті рр.).

З кінця XVIII ст. джерельна евристика, історія, історична географія, статистика, етнографія у межах окремих історичних регіонів, котрі існували на той час у вигляді адміністративних складових Російської імперії, швидко набирали популярність у рамках нового культурницького напрямку, що отримав назву «батьківщинознавства»³. Це була універсальна і досить змістовна сфера культурного життя, якщо дивитись на неї крізь призму сучасного стану гуманітарних наук. Її складові протягом першої половини XIX ст. проходили процес відділення і галузевого розформування⁴. Генеза батьківщинознавства у вітчизняній історичній науці триває: в XX ст. дослідників (науковців і amatorів) і охоронців місцевої давнини на нових інституційних засадах об'єднувало краєзнавство, котре на початку XXI ст. «остаточно набуло дисциплінарний статус у якості одного із різновидів історичної регіоналістики»⁵. Однак, повертаючись

до періоду кінця XVIII – перших двох третин XIX ст. зазначимо, що це був початковий, установчий етап поступу означеної галузі гуманітарних знань⁶. Виходячи з того, що в пропонованому дослідженні піде мова як про «історію» окремих сіл та парафій, складену сільськими парохами у достатньо вільному стилі, так і про їхні зібрання у складі історико-статистичних описів єпархій, де вони здобували наукової редакції та певних аналітичних узагальнень, ми, спираючись на ознаки, що їх пропонують провідні фахівці⁷, окреслили досліджувану у статті сферу історичною регіоналістикою. Крім того, матимемо на увазі діяльність духовенства, спрямовану на пошук, збереження, опис і вивчення археографічних і археологічних джерел, об'єднаних, принаймні, у першій половині XIX ст. під загальною назвою «старожитності».

Засадничі принципи участі духовенства у означеному культурницькому процесі не зазнали суттєвих змін до кінця 60-х рр. XIX ст. – до тих пір, поки зміна урядової політики у сфері духовної освіти, а також вжиті заходи у напрямку знищення станової замкненості духовенства, суттєво вплинули, між іншим, на наукову діяльність його представників, зокрема у сфері історичних досліджень⁸. А I Археологічний з'їзд 1869 р. та введення цього ж року до навчальної програми КДА церковно-історичного відділення (факультету) дали новий імпульс подальшій еволюції церковно-історичної науки, котрий характеризувався поступовим розвитком у її складі окремих наукових напрямків, зокрема церковної археології і церковно-археологічного музейництва, поступ яких тривав у рамках спеціалізованих товариств та інших відповідних регіональних організацій⁹. Обравши об'єктом дослідження духовний стан та різні сфери життя його представників, аналіз чинників їхньої діяльності у сфері джерельної евристики і історичної регіоналістики в цьому контексті цілком може виступити у якості «лакмусового папірця».

Сучасна історіографія помітно просунулася у цій проблематиці протягом останніх років, і забезпечила достатню кількість фактів і якість аналітики, враховуючи регіональну специфіку становища українських єпархій у складі Російської імперії. Передусім відзначимо, що для досліджуваної нами проблеми вельми важливий доведений попередниками факт державного регулювання гуманітарно-наукової сфери, в межах котрої діяли відповідні товариства та здійснювалися загальноімперські та регіональні науково-популяризаторські проекти. На використанні історичних знань у якості необхідного засобу патріотичного виховання і пропаганди легітимності абсолютної влади монарха і російської імперської присутності на новоприєднаних територіях, зокрема на українських землях, наголошується у концептуальній монографії *О.П.Реснта*¹⁰. Основні засадничі принципи, на яких базувалося існування українських науково-популяризаторських товариств в Російській імперії, в тому числі, орієнтованих на вивчення історії, визначила *В.С.Шандра*¹¹. Вивчаючи зміст і методи імперської внутрішньої політики на українських землях, авторка наголошує на контролі з боку влади над будь-яким із проявів культурницького життя. Визнаючи, що активність інтелектуальної еліти у науковій сфері перебувала

у фарватері загальноєвропейських культурницьких тенденцій, дослідниця доводить, що її прояви у вигляді науково-популяризаторських товариств були регламентовані владою, яка, надаючи їм можливість певної самостійної діяльності, утримувала їх у рамках зрегульованої державної системи. Підтримуючи у такий спосіб розвиток наукових знань в гуманітарній галузі, імперська влада використовувала їхній інтелектуальний потенціал з русифікаторською метою, зокрема на Півдні і Правобережжі¹². Схожих висновків доходять *О.І. Журба*¹³ і *Л.В. Баженов*¹⁴, досліджуючи діяльність окремих наукових товариств, зокрема у Правобережній Україні. Отже, вивчені попередниками означені особливості поступу історичної науки в умовах існування імперської державної системи спрямовують до необхідності виявлення нормативної площини відповідної діяльності служителів православної церкви як урядової інституції, котра була залучена до означеного процесу на центральному (через обер-прокурора Св.Синоду) та місцевому (через взаємодію генерал-губернаторів та спархіальних архієреїв) рівнях.

Загалом для вітчизняної історіографії історії становлення та розвитку окремих складових гуманітарної сфери наукових знань характерний регіональний підхід, за виключенням мабуть лише оглядової монографії *Сергія Заремби*¹⁵ з історії українського пам'яткознавства. Особливо популярною цілком закономірно виявляється ретроспектива означеного процесу у межах Правобережної¹⁶ та Південної України¹⁷ – регіонах, в котрих гуманітарні науки історичного спрямування набули інтенсивного розвитку. Попри те, що представники православного духовенства виступають в цих роботах або епізодичними чи другорядними персонажами, або факт їхньої діяльності просто констатований, висновки цих студій залишаються надзвичайно важливими для здійснення дослідження за обраною темою. Перш за все, вони дають нам підстави умовно віднести до сфери історичної регіоналістики статистику, археографію, пам'яткознавство, археологію, етнографію, історичну географію, котрі протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. залишалися складовими в цілому єдиного напрямку культурницького процесу. Крім того, виявлено і зафіксовано діяльність достатньої кількості знаменних та маловідомих організацій, що дає змогу зробити певні узагальнюючі висновки щодо методів їхньої діяльності та ступеня входження до цього процесу представників православного духовенства. В цьому плані особливо прислужилася робота *Л.В. Баженова* «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.» опублікована 1995 р. а також її пізніше видання, змістовно зосереджене на території Поділля¹⁸. Залучивши до наукового обігу велику кількість джерел переважно із архівосховищ Києва і Кам'янця-Подільського, а також фондів ІР ЦНБУ, дослідник запропонував періодизацію становлення історичного краєзнавства в регіоні у XIX – на початку XX ст., виявив і описав певні його осередки, а також відзначив багатьох осіб, у тому числі духовного звання, котрі прислужилися на означеній ниві. Хоча виявлення і класифікація чинників, так само як і ступінь залучення духовенства до означеного процесу не ставали завданнями дослідження, автор по деяких

сюжетах не обминув ці проблеми. Зокрема, він наголосив на політизованості краєзнавчого руху, його українофільській спрямованості, а також на провідній ролі духовенства регіону у його поступі.

Огляд наукової літератури з проблематики культурницької діяльності власне духовенства хотілося б розпочати з досліджень професора Бердянського національного педагогічного університету *І. Лимана* з історії православної церкви на Півдні України. Попри те, що студії дослідника, серед яких дві монографії: «Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861)» і «Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.», котрі вийшли друком у 2004 р., стосуються окремого регіону, їхні висновки в багатьох аспектах є правомірними для решти українських епархій у складі РПЦ. Аналізуючи імперську внутрішню політику на Півдні України, *Ігор Лиман* визначає її основною метою інкорпорацію новоприєднаних територій і забезпечення там підтримки легітимності абсолютизму, а її найбільш популярними засобами – уніфікацію та централізацію. Щодо становища православної церкви, то автор притримується розповсюджені у сучасній історіографії думки про необмежене її входження до бюрократичної системи імперського державного апарату, а духовенство розглядає як службовців на захисті державних інтересів. Означена монографія є єдиною у вітчизняній історіографії спробою дослідити процес формування імперським урядом правового поля церковного життя на українських землях¹⁹. Завдяки застосованому регіоналістському підходові, учений також доходить цікавого висновку про наявність певних розбіжностей між синодальними розпорядженнями та ступенем їхнього виконання на місцях. Дослідження православного духовенства у роботі структуроване згідно до його традиційного розподілу на групи: парафіяльне духовенство, чернецтво, військово-духовенство, придворне та закордонне, що видається цілком правомірним і науково виправданим. Проте вважаємо, що духовенство має, незалежно від професійної (розподілу на священників і ченців), також і, так би мовити, «культурницьку» стратифікацію, в котрій підгрупи формуються відповідно до інтелектуального рівня. Додамо, що дослідження *Ігоря Лимана* викликає повагу великою кількістю залучених документів із архівних, бібліотечних та музейних зібрань і колекцій, зокрема, Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Дніпропетровська, Одеси, Херсону тощо.

Про формування у зазначений період (першу половину XIX ст.) правового поля функціонування православної церкви в імперії говорить і російський учений, доктор історичних наук *Юрій Кондаков*. У своїй монографії «Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века» (2003), він доходить висновку, що до початку 1860-х рр. була остаточно сформована система законів, які регламентували основні сфери церковного життя, а також наголошує на поступовому збільшенні і розширенні сфер впливу синодального обер-прокурора, зокрема за часів О.М.Голіцина і М.О.Протасова. Означені зміни призвели до встановлення чіткої регламентації

діловодства в Синоді, завдяки чому переважна більшість сфер церковного життя контролювалися у канцелярії обер-прокурора без участі архієреїв-синодальних членів. Проте, на відміну від попередника, автор не є надто категоричним у ствердженні односторонності впливу державної влади на церкву. Він доходить цікавих, обґрунтованих висновків про те, що православна церква, в свою чергу, певним чином впливала на імперську владу: по-перше, в якості духовного лідера глибоко релігійного суспільства, по-друге, в якості «транслятора» відповідної ідеології, здійснюючи означений вплив через провідних авторитетних ієрархів, чия традиційно необмежена влада над духовенством власних єпархій залишалася практично недоторканою до кінця імперської доби²⁰.

Такий висновок спрямовує дослідників до застосування методу локальної історії та мікроісторії, аби вивчити процес життєдіяльності церкви на єпархіяльному та парафіяльному мікрорівнях. Про відсутність унісону у синодальних розпоряджень і ступеня їхнього втілення в життя йдеться й у статті *Л.Кучумової*. Авторка вважає, що проблема взаємодії церкви і держави має вивчатися «через настрої священнослужителів в парафіях», а не через настрої церковних ієрархів²¹. Тут, до речі, її думка співпадає із висновками київської дослідниці *О.Прокон'юк*, яка також зауважує, що, розглядаючи історію церкви, варто звертатися до аналізу мікрорівня: єпархій, благочинній, парафій²². Тим більше, що у сучасній вітчизняній історіографії подібних звернень бракує.

Однією з найважливіших праць з історії православного парафіяльного духовенства залишається відома студія *Грегори Фріза*²³. Досліджуючи загальну еволюцію православної парафії, він проаналізував здійснені протягом XIX ст. заходи уряду у напрямку підвищення життєвого рівня сільських парохів. Особливо цікавими в контексті обраної проблеми є висновки, котрих дослідник дійшов, відтворюючи функціонування церковної адміністрації на місцевому рівні і співвідношення у зв'язку із цим політики і практики. Аналітика *Г.Фріза* у напрямку дослідження менталітету парафіяльних священників настановує на думку про необхідність вивчення мотиваційної сфери їхньої культурницької діяльності²⁴. До речі, самоусвідомлення і світосприйняття духовенства XIX ст. дуже мало висвітлювалися в історичних дослідженнях. Сьогодні першість в цьому питанні належить російській історіографії. Попри те, що її представники ґрунтували свої висновки переважно на матеріалах російських єпархій, загальні тенденції в означених процесах були великою мірою характерними і для України.

Перш за все варто згадати студію *Т.Г.Леонтєвої*, чії роботи в даній проблематиці можна вважати піонерськими у пострадянській історіографії. У численних публікаціях дослідниці еволюція духовного стану розглядається крізь призму модернізаційних процесів у суспільстві. У контексті нашого дослідження цікавим є твердження *Т.Г.Леонтєвої* про те, що парафіяльне духовенство за своїм світоглядом та способом повсякденного життя було ближче до селянства, ніж до інших верств населення²⁵. Проте відзначимо, що у відношенні до духовенства українських єпархій, дане твердження потребує певного уточнення. Адже вплив наслідків, зокрема економічних, минулої станової мобільності

українського духовенства ще спостерігався у першій половині XIX ст.²⁶ В свою чергу, *Ю. Освальд*, проаналізувавши на матеріалах церковної періодики ставлення духовенства до реформ Олександра II, дійшов висновку, що бурхливий розвиток церковної журналістики спричинив появу дієвої церковної громадськості: від єпископів до парафіяльних священиків і навіть мирян, котрі усвідомлювали наявні проблеми у церковному житті і намагалися їх розв'язати²⁷. *С.В. Римський*, розглянувши специфічні риси духовенства, доводить, що у його представників до середини XIX ст. сформувався особливий становий менталітет²⁸.

Серед вітчизняних досліджень з історії православної церкви і духовенства українських епархій, зокрема у його культурницькій діяльності, використаних нами в процесі роботи²⁹, помітно виділяється монографія доктора історичних наук, професора *Надії Андріївни Шун* «Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819-1919)»³⁰, котра нещодавно побачила світ після багаторічної підготовчої роботи. Її лаконічна назва не видається «вузькою» навіть на перший погляд, зважаючи на фундаментальність і глобальність впливу, який справляла КДА на світське і церковне культурно-наукове життя України XIX – початку XX ст. А професійна майстерність і сумлінність дослідниці, її прагнення не залишити без відповіді жодного питання, перетворили монографію на справжню енциклопедію культурницької діяльності православного духовенства кінця XVIII – початку XX ст. На її сторінках аналізуються академічні реформи і специфіка їхнього впровадження в КДА, особливості навчального процесу, педагогічна, науково-педагогічна, культурно-пропагандистська, політична, громадська діяльність її викладачів та вихованців, котрі залишили помітний слід в історії України. Аналізуючи наукові роботи академічної професури, дослідниця доходить важливого для нас висновку про формування у стінах КДА сильної наукової школи, котра забезпечила культурний поступ другої половини XIX ст. непересічними дослідниками, зокрема у сфері історичних студій. Крім того, безліч біографічних відомостей, поданих у роботі із обов'язковими посиланнями на відповідне джерело (здебільшого – оригінальний документ) дозволяють користуватися монографією *Н.А. Шун* в якості певного путівника-довідника у ході просопографічних досліджень.

Зрештою, ми підійшли до огляду студій, котрі безпосередньо присвячені діяльності духовенства у царині джерельної евристики і історичної регіоналістики³¹. Примітно, що огляд урядової політики у сфері організації означеної діяльності був до останнього часу цілеспрямовано зроблений лише авторами кінця XIX – початку XX ст. Поворотною подією у вивченні проблеми стали нещодавно опубліковані фундаментальні джерелознавчі видання сучасного пітерського історика-архівіста *Олексія Раздорського*. Ці роботи являють собою покажчики практично всіх відомих сьогодні рукописних та надрукованих епархіальних історико-статистичних описів і довідкових видань, котрі побачили світ протягом другої половини XIX – початку XX ст.³² Особливий інтерес викликають великі передмови автора, котрі, між іншим, містять результати дослідження передісторії появи означених видань. Введені до наукового обі-

гу документи із фондів РГІА, доводять координуючу роль Синоду у процесі укладання єпархіальних історико-статистичних описів. В той же час, учений доводить, що ідея складання історико-статистичних описів єпархій виникла в провінції і належить представникам духовенства, котрі не обіймали керівних посад в єпархіальній ієрархії. Така ініціатива зафіксована в трьох російських єпархіях за двадцять років до видання відповідних синодальних розпоряджень. Примітно, що процес укладання історико-статистичних описів єпархій розпочався до отримання директиви із Синоду і у двох українських єпархіях: Херсонській і Таврійській, а також Харківській. Але тут він був пов'язаний, на думку *О.Раздорського*, передусім із діяльністю місцевих архієреїв: Гавріїла (Розанова) та Філарета (Гумілевського).

Культурницька та церковно-історична діяльність представників єпископату – Гавріїла (Розанова), Філарета (Гумілевського), Феодосія (Макаревського), Інокентія (Борисова) та ін. – ставала предметом чималої кількості ґрунтовних та сюжетних студій.³³ Дослідники вважають їх не лише організаторами науково-пошукової і літературно-наукової роботи в підвідомчих єпархіях, а й першими істориками-археографами, авторами фундаментальних історико-статистичних описів єпархій. Попри певний аматорський характер подібних праць, вони сьогодні високо цінуються і широко використовуються переважно у якості джерел з вітчизняної історії. Однак, якщо дивитись на діяльність означених архієреїв крізь призму особливостей ієрархічних взаємовідносин у тогочасному церковному середовищі, зокрема на єпархіальному рівні, з'являється можливість поглянути на означену діяльність представників єпископату під іншим кутом зору. Адже неможна не враховувати того значення, котрий мала фігура єпархіального владики для місцевого духовенства і тих можливостей, котрі ця посада йому надавала. В цьому відношенні особливо цікавою є стаття чернігівської дослідниці *Ольги Гейди* «Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії?», котра надрукована цього року в УІЖ. Авторка доходить висновків, що семитомне «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» віднесене до монографічних праць чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) помилково. Натомість видання вміщує результати 20-річної науково-пошукової діяльності представників інтелектуальної еліти місцевого духовенства, а також історико-статистичні описи парафій, складені парафіяльними священиками у ході виконання відповідних розпоряджень єпархіального керівництва. Діяльність Філарета (Гумілевського) *О.Гейда* безпідставно зводить до організаторської та редакторської роботи³⁴, що засвідчив здійснений археографічний аналіз зазначеного видання. Подібний висновок видається очікуваним і, навіть, певною мірою природним, зважаючи бодай на велику ступінь залежності підлеглого духовенства від свого патрона. Ймовірно, що його може підтвердити і розширити детальний розгляд «підготовчої кухні», зроблений з урахуванням мотиваційної сфери означеної діяльності єпархіальних преосвящених та підлеглого духовенства. Однак подібний підхід не стояв серед завдань *О.Гейди*, чий численні студії (зокрема, кандидатська) пам'яткознавчої, краєзнавчої та на-

укової діяльності представників чернігівського духовенства відзначаються передусім сумлінністю та наявністю великої кількості нововиявлених джерел³⁵, що, до речі, значно полегшило дослідницьку роботу автору цих рядків. Цікаво також, що дослідниця вважає антикварну діяльність представників чернігівського духовенства у XVIII ст. «значною мірою ініційованою урядом та науковими установами Російської імперії»³⁶, проте стосовно XIX ст. подібного загального висновку не зроблено, хоча фрагментарно авторка наголошує на ініціативній ролі окремих світських науково-пропагандистських товариств, орієнтованих на вивчення історії³⁷ у ході упорядкування певних відповідних розвідок. Серед факторів, що сприяли поступу церковно-історичної науки зазначається введення до курсу духовних навчальних закладів історичних дисциплін. Надзвичайно цінним є також перелік основних біографічних відомостей, здійснений *О.Гейдою* у додатках до дисертації, адже, зібрані авторкою із різних джерел, вони стають у пригоді у ході просопографічних досліджень.

Зауважимо, що оглянуті студії не були присвячені духовенству як соціально, а, особливо, інтелектуально диференційованому стану тогочасного суспільства. Натомість вони досліджували процес становлення і поступу історичної науки у межах єпархій чи українських історичних регіонів. Відтак, згадані публікації зосереджені не на аналізі відповідної діяльності духовенства, а на становленні та розвитку церковної археології та церковного музейництва, історії певних товариств та комісій, окремих персон із духовенства, котрі особливо відзначилися на науковій ниві тощо. Єдина відома нам студія, де предметом дослідження було духовенство, а серед завдань спостерігається спроба окреслити чинники та визначити мотиви його краєзнавчої діяльності, це стаття російського професора *В.Бердінських* «Приходское духовенство в России и развитие краеведения в XIX ст.», надрукована у «Вопросах истории» 1999 р.³⁸ Визначаючи дієвим суб'єктом означеного процесу все парафіяльне духовенство, автор насправді розповідає лише про певну його частину (визначену ним у «багато десятків»), яка складається здебільшого із випускників духовних академій, викладачів та адміністрації духовних училищ і семінарій, священників губернських та повітових міст – членів духовних консисторій та духовних правлінь, благочинних, а також окремих, освічених, дійсно зацікавлених історичним краєзнавством сільських парохів. Відповідно і його висновок про те, що «духовенство було важливим джерелом формування наукової і творчої інтелігенції» насправді стосується лише означеної групи. Це видно принаймні із наведених автором статистичних даних 1870 р. про наявність майже 120 тисяч осіб парафіяльного духовенства, котрі разом із родинами склали, на думку автора, «значну частину письменного населення держави»³⁹. На наш погляд, наведена статистика потребує додаткового уточнення. У сфері зазначеної проблематики, цікаво, чи дійсно освітній рівень всіх тих майже 120 тис. (серед яких, до речі, лише третя частина – священники, а решта – церковнослужителі, освіта котрих, у кращому випадку, обмежувалася училищем), був достатнім задля бодай пошукової роботи на ниві історичного краєзнавства. Однак передусім, означена студія зацікавлює зверненням автора

до чинників і, головне, мотивів, котрі спонукали священників до церковно-історичних вправ. Серед перших заявлені громадський підйом 1860-х, наявність постійних організаційних краєзнавчих центрів у вигляді губернських статистичних комітетів, направленість краєзнавчих матеріалів у місцевій пресі на діяльного читача, вплив передової літератури. Щодо мотивів, то вони обмежені процесуально-змістовною мотивацією, для котрої характерна байдужість до зовнішніх факторів і зацікавлення виключно процесом і змістом діяльності. Серед таких *В.Бердинських* визначив бажання освіченої людини проявити себе на науковій ниві, прагнення більшої особистісної реалізації, бажання вийти із звичного кола занять⁴⁰. Подібна ідеалістична характеристика означеної діяльності духовенства, на наш погляд, потребує перегляду з урахуванням інших чинників, виявлених в ході дослідження проблеми.

Процес активізації представників духовенства у сфері джерельної евристики і історичних досліджень, проходив під впливом сукупності взаємопов'язаних факторів. Серед них, перш за все, загальноєвропейське піднесення суспільного інтересу до історії, продовження процесу оформлення її в якості наукової дисципліни, що, крім іншого, потребувало точних фактів про минуле. А вже до початку XIX ст. основним матеріалом, на яких базувалися історичні дослідження, залишалися літописи, акти та деякі законодавчі пам'ятки. Інший археографічний, а також археологічний, етнографічний, статистичний матеріал використовувався лише епізодично. Отже, з початку XIX ст. пошук, збирання та вивчення історичних пам'яток починають підніматись на якісно вищий рівень, отримуючи наукове підґрунтя та перетворюючись на самостійні напрямки наукової діяльності. Лише тепер, з початком XIX ст., відповідні знахідки починають набувати статусу історичних джерел, задля вивчення котрих годилося застосовувати спеціальні наукові методи. Отже, ставлення до таких предметів як до коштовностей, що мали велику грошову вартість, поступово змінювалося розумінням їх першочергового джерелознавчого та мистецтвознавчого значення⁴¹. Красномовним в цьому відношенні здається екскурс до еволюції терміну «пам'ятки старовини» (старожитності), котрий зробила згадувана дослідниця *Ольга Гейда*, з'ясувавши, що на початку XVIII ст. під ними розуміли «все что zelo старо и необыкновенно», у другій половині XVIII ст. їх визначали як «памятники замечательные по своей древности», а вже з початком XIX ст. ними стали «памятники до XVIII века, имеющие значение источников познания отечественной истории»⁴². Означений процес розвивався у рамках спеціалізованих науково-популяризаторських товариств, орієнтованих на вивчення історії. Вони стали виникати з самого початку століття з ініціативи декотрих вельмож-антикварів і, здебільшого, представників університетської професури, що зрозуміло, адже науки, зокрема історичні, розвивалися на той час переважно в університетських стінах.

Поряд із науковим поступом, помітно зріс суспільний інтерес до історії і старожитностей, котрий проявився у середовищі губернських і провінційних

інтелектуалів. За допомогою історії намагалися пояснити сучасність, фактами з минулого широко оперували в якості обґрунтування різноманітних внутрішньо та зовнішньополітичних практик. Історичні екскурси стали невід'ємною частиною публіцистичних, економічних та літературних публікацій, розповіді про минуле посіли чільне місце на сторінках тогочасної періодики⁴³. Характерний вислів сучасника: «И моя деревня должна принадлежать истории» ілюструє тогочасну популярність батьківщинознавства. Вивчення минулого стало духовною потребою багатьох освічених людей⁴⁴.

Величезною складовою проблематики тогочасних історичних досліджень були церковно-історичні студії, а серед актуальних старожитностей визначне місце посідали пам'ятки церковної давнини, котрі ставали, між іншим, цінним джерелом «громадянської» історії і входили до кола зацікавлення світських дослідників і аматорів-колекціонерів. Згадаємо, приміром, що левову частку першого тому АЮЗР (1859) складали «Акти, що стосуються історії православної церкви у Південно-Західній Росії»⁴⁵. Для першої половини ХІХ ст. характерним також був розвиток і становлення у стінах духовних академій церковної історії, котра поступово удосконалює форми і методи наукового аналізу, йдучи паралельно із поступом світської історичної науки шляхом методологічної еволюції від збирання та опису церковних пам'яток (Євгеній (Болховітінов)) до їхнього наукового аналізу, узагальнення та видання фундаментальних праць з історії російської православної церкви Макарія (Булгакова) (1846) та Філарета (Гумілевського) (1847–1849)⁴⁶.

Помітна актуалізація «історії» була спричинена не лише культурницьким поступом. Протягом першої половини ХІХ ст. європейські правлячі династії надавали особливу увагу народним культурним корінням та власній історії, котрі під впливом німецької ідеалістичної філософії лягли в основу поняття нації⁴⁷. Російські імператори, котрі постійно опікувалися підтримкою легітимності самодержавства, а також успіхом інкорпорації новоприєднаних до імперії територій, сформулювали, за допомогою осіб із найближчого оточення, відповідну ідею «імперського патріотизму з великоросійським забарвленням»⁴⁸, котра мала затверджуватися і серед населення українських земель. Таким чином, уряд потребував з одного боку нових фактів із арсеналу гуманітарних наук (історії, етнографії, мовознавства, джерелознавства, археології тощо) та їхнього відповідного наукового пояснення, а з іншого - здібних посередників, котрі мали розвивати та пропагувати суспільну думку у відповідному ключі, утворюючи у такий спосіб у межах імперії спільний ідеологічний простір. Потреба в останніх з часом підсилася, позаяк з другої чверті ХІХ ст. внутрішня політика формувалася у напрямку не лише встановлення контролю над суспільною думкою, а й можливого керування цим процесом. В цей час була розроблена програма, спрямована на підпорядкування основних сфер, які здатні впливати на формування суспільної думки. Вона була резюмована міністром освіти С.С.Уваровим у відомій тріаді «православие, самодержавие, народность» і спрямовувала формування імперської внутрішньої політики. С.С.Уваров, як

відомо, був прибічником пропаганди та взаємодії із інтелектуальною елітою замість силового тиску⁴⁹. Відтак він підтримував пропагандистські методи з використанням, крім інших, здобутків історичної науки, котрі відтоді надовго закріпилися у імперському внутрішньополітичному арсеналі.

З огляду на сказане, процес розвитку історичних знань, зокрема, історичної регіоналістики на українських землях, особливо на новоприєднаних наприкінці XVIII ст. – протягом першої третини XIX ст. Правобережній і Південній Україні, мав свою специфіку. Перш за все вона виявлялася у особливій увазі до науково-пошукової та пам'яткоохоронної діяльності в цих регіонах, як до такої, котра могла, між іншим, відповідним чином вплинути на формування «вірнопідданських настроїв» серед населення новоприєднаних територій⁵⁰. Так, перші в імперії регіональні гуманітарні товариства, орієнтовані на вивчення історії (Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів(1835) і Одеське товариство історії і старожитностей(1839)) були дозволені відповідно на Правобережжі і Півдні, де вони підпорядковувалися місцевим генерал-губернаторам, а Одеське товариство перебувало, до того ж, на казенному утриманні⁵¹. Показово, що у «Обзоре положения губерний Киевской, Подольской и Волынской и действий главного местного управления в 1859–1860 pp.», який готував Київський генерал-губернатор до доповіді цареві, повідомлення про роботу місцевої археографічної комісії вміщені до рубрики «Политическое состояние края»⁵². Крім того, протягом означеного періоду активно і результативно досліджували регіональну проблематику у правобережних українських губерніях поляки, розглядаючи ці території як «східні креси» колишньої польської держави⁵³. Це вважалося небезпечним, адже культурницька діяльність поляків сприймалася імперським урядом не лише як джерело ідей сепаратизму, а й як засіб небажаного розповсюдження західноєвропейських політичних вчень. Присутність владних національно-політичних мотивів підтримки науково-пошукової діяльності місцевих непольських наукових товариств переконливо засвідчений сучасними дослідниками. Так, приміром, професор Дніпропетровського університету *О.І.Журба* зауважив на залежності фінансування Київської археографічної комісії від ступеня «гостроти польського питання» в регіоні⁵⁴. На додачу відзначимо ще одну місцеву особливість: велика кількість археографічних та археологічних пам'яток, зокрема церковних, перебувала протягом означеного періоду переважно у власності католицького духовенства, котру вони ревно оберігали⁵⁵.

Помітним у зазначений період було поступове підвищення уваги імперського уряду до історії православної церкви, котрій у ідеологічній програмі правління Миколи I була відведена, між іншим, роль «хранителя національного минулого»⁵⁶. Великого значення, приміром, отримала давньоруська церковна архітектура, позаяк храми, виконані в цьому стилі, ставали «сучасними артефактами допетровського минулого, виявляючи сталість виключно російських мотивів»⁵⁷. А дослідження з церковної історії Правобережжя та Півдня були призвані, між іншим, забезпечити правомірність імперської місцевої конфесійної політики.

Важливим фактором активізації науково-пошукової діяльності представників духовенства у сферах джерельної евристики і історичної регіоналістики були модернізаційні реформаторські процеси у духовних академіях і, особливо, семінаріях, котрі, одночасно із іншими супутніми заходами, сприяли поступовому підвищенню освітнього рівня кліриків, зокрема у царині історичних знань. Всі 9 духовних семінарій і десятки духовних училищ, котрі діяли в українських епархіях РПЦ протягом першої половини XIX ст. у складі Київського духовно-навчального округу, входили до державної системи духовної освіти. Вона контролювалася імперською владою через Комісію духовних училищ (1808) (згодом – Духовно-навчальне управління (1839)), фактично і юридично керовані синодальним обер-прокурором.

До реформи 1867 р. в кожній семінарії щорічно навчалася близько 200–300 учнів⁵⁸. Постійно намагаючись підвищувати освітній рівень кліриків, уряд зробив навчання у духовних училищах обов'язковим для їхніх дітей, а отримання парафії поставив в залежність від наявності семінарської освіти. Проте багатьом батькам принаймні до кінця першої третини XIX ст. вдавалося різними засобами обминути означені урядові розпорядження, «рятуючи» дітей від необхідності вкусити всі «принади» семінарського життя, позаяк влаштування пристойних побутових і навчальних умов, а також збільшення кількості казеннокоштных учнів просувалося повільно приблизно аж до кінця 1870-х. Адже, протягом досліджуваного періоду основні проблеми семінарського життя – непридатність приміщень, відсутність уніфікованих програм, нестача підручників, недостатнє фінансування – залишалися актуальними⁵⁹. До того ж щорічно до 20 семінаристів відраховували за неуспішність. Більш освіченими і менш численними були «ритори» і «філософи» – учні, відповідно, 4 і 5 курсів семінарій. Вони лишали альма-матер, не доходючи до останнього курсу, поспішаючи отримати батьківську, або здобути, як посаг нареченої «з місцем», парафію⁶⁰. Отримавши сан, вони ставали сільськими парохами, обростали дітьми і турботами, і у переважній більшості випадків щоденний господарський клопіт і служіння (в основному виконання церковних треб) ставали головним зацікавленням їхнього життя, заступаючи місце набутих у семінарії знань⁶¹. У всякому разі результати ревізій сільських парафій ще по закінченні половини XIX ст. констатували відсутність будь-якої освіти, окрім елементарної, у третини сільських парохів⁶².

Зовсім інакше йшли справи у «богословів» – семінаристів, котрі доходили до старшого дворічного курсу і виявляли здібності у навчанні. У подальшому кар'єра таких випускників складалася схожим чином. Вони вступали до академій, по закінченні котрих ставали або семінарськими викладачами, або здобували зразкові парафії чи кафедри у соборних церквах губернських міст, або ж поповнювали ряди ученого чернецтва, завершуючи свій шлях в єпископському сані. Навіть ті із «богословів», котрі не навчалися в академіях, мали, завдяки своїм здібностям, цілком реальні можливості застосувати свій інтелектуальний потенціал на посадах благочинних, настоятелів значних соборів,

священиків зразкових першорозрядних єпархій. Тим більше, що пошук достойних і надійних кандидатів на означені вакансії був постійною «головною біллю» єпархіальних архієреїв⁶³. Здебільшого саме ці минулі семінаристи склали основу певної інтелектуальної і адміністративної еліти в єпархіях, саме вони також ставали дієвими суб'єктами місцевого культурного життя, зокрема у сфері організації історичних досліджень. Саме тут, у семінаріях, єпархіальне керівництво відзначало для себе здібних в тій чи іншій галузі культурницької діяльності, що формувалися згідно до актуальних потреб держави і церкви. І, нарешті, ймовірно, саме це порівняно невелике коло мав на увазі вже згаданий російський дослідник *В.Бердінських*, коли стверджував, що «духовенство у XIX ст. було важливим джерелом формування гуманітарної (творчої та наукової) інтелігенції в Росії»⁶⁴.

Зміст академічних і семінарських реформ, здійснених протягом XIX ст., відбивав, між іншим, черговий варіант урядового бачення ролі церкви і духовенства у суспільстві. Виходячи із цього варіювала спрямованість навчальних програм. Таким чином, у переносному сенсі певною відповіддю на висловлене 1814 р. риторичне запитання Євгенія (Болховітінова): «Кто же рыться будет в архивах?»⁶⁵, можна вважати поступове зростання значення історичних дисциплін у семінарських навчальних програмах, зокрема предмету «Історія Російської церкви», котрий з'явився спочатку у скороченому вигляді (1798), був згодом підтверджений в якості додаткового (1811), остаточно набувши 1838 р. статусу ординарної дисципліни. Вжиті урядом заходи у напрямку збільшення кількості семінаристів і стимулювання архієрейської опіки над єпархіальними навчальними закладами поступово розширювали коло освічених осіб духовного звання і згодом, між іншим, з'явилася реальна можливість формувати викладацький склад виключно із випускників академій. Відтак першочергове значення для досліджуваної теми мало впровадження і удосконалення курсу російської церковної історії у духовних академіях. Спочатку за скороченою програмою, зокрема у КДА за часів Євгенія (Болховітінова), а згодом, із створенням 1841 р. відповідної кафедри, у якості однієї із провідних дисциплін⁶⁶.

На думку *Георгія Флоровського*, російська школа церковних істориків виникла в Московській духовній академії протягом 1830-х рр. Виходячи із розшифровки поняття «наукова школа», однією з її основних ознак є наявність наукового лідера – видатного вченого, який згуртовує науковців на дослідження певних проблем, створює умови для дослідницької роботи⁶⁷. Саме таким став для МДА Філарет (Гумілевський) – майбутній Харківський і Чернігівський архієпископ, відомий автор згаданих праць з історії церкви і організатор церковно-історичних регіональних досліджень у своїх єпархіях. Протягом 30-х рр. він був студентом, професором та ректором МДА і зумів пробудити у своїх слухачів (котрі згодом, між іншим, ставали семінарськими наставниками) не лише інтерес, але й любов до історичних занять⁶⁸.

Однак, для нас, все ж таки, більш важливим був процес формування наукової церковно-історичної школи у стінах Київської духовної академії. Її (школи)

фундатором можна вважати митрополита Євгенія (Болховітінова). Відомий церковний історик, археограф і бібліограф, Київський митрополит (1822–1837) був непересічною фігурою у культурному житті імперії кінця XVIII – першої третини XIX ст. Активний співпрацівник Товариства історії і старожитностей російських (1804), він належав до кола перших істориків-аматорів, дослідників і антикварів, котрі стояли у витоків становлення джерельної евристики і церковно-історичних регіональних студій. Разом із ректором Київського університету М.О.Максимовичем, пам'яткознавцями М.Ф.Берлинським (до речі, випускник КДА) та К.А.Лохвицьким, митрополит Євгеній заснував Київський комітет із розшуку старожитностей (1835), котрому вдалося організувати певну науково-пошукову роботу, зокрема у напрямку вивчення монастирських книгозховищ.

Опікуючись Київською духовною академією і семінарією, чого, між іншим, вимагала митрополича посада, він не заохочував студентів до богословських вправ, натомість вважав більш потрібним спрямувати кращі інтелектуальні сили до архівної та бібліографічної роботи⁶⁹. Створивши в КДА сприятливі умови для розвитку історичних наукових знань, він спричинився до появи в її стінах плеяди майбутніх видатних дослідників минувшини. Його учнями шанобливо вважали себе випускники Арсеній і Петро Лебединцеві, Інокентій Борисов (згодом – ректор Академії), Дмитрій (Муретов), Макарій (Булгаков), а також, приміром, майбутні члени ОПС І. Міхневич, С. Серафімов та інші⁷⁰. Улюбленим учнем і протеже митрополита був Гавриїл (Розанов), котрий стверджував, що його любов до історичних студій виникла під керівництвом вчителя у часи спільного служіння у Володді⁷¹. Певною мірою вихованцем «болховітіновської школи» можна вважати і М.Д.Іванишева, котрий закінчив Київську духовну семінарію (1829), що теж знаходилася під відповідним впливом захопленого історією ієрарха.

Наступне покоління академістів, обізнаних із історією на більш високому рівні, вирросло у добу минулих випускників: Дмитрія (Муретова), котрий був організатором утворення окремої кафедри Історії російської церкви (1841) і Макарія (Булгакова), котрий цю кафедру очолив. Таким чином, в Академії тривало формування навчально-наукової церковно-історичної школи, що виявила себе вже в другій половині століття в діяльності таких непересічних для вітчизняного культурницького поступу особах як Іван Малишевський, Пилип Терновський, Феофан Лебединцев, Александр Воронов та ін.⁷² Її представником можна також вважати випускника КДА Феодосія (Макаревського) (1848) вже згаданого у зв'язку із своєю значною діяльністю у сфері регіонально-історичних і церковно-історичних досліджень на посаді, між іншим, Катеринославського владики.

Більшість означених осіб згідно до порядку, усталеного у тогочасній духовно-освітній та церковно-адміністративній практиці, по закінченні академії обіймали посади семінарських викладачів, зокрема історичних дисциплін. Такими були, приміром, у Подільській семінарії Леонтій Похилевич, Олександр Павлович, у Волинській семінарії – Микола Багинський тощо. Вони навчали

учнів на свій розсуд, адже не існувало в першій половині століття ustalених програм і уніфікованих підручників. Це давало можливість робити відповідні акценти, передаючи своє захоплення і модерністські наукові погляди наступним поколінням. Дуже красномовно висловився з цього приводу *Г.Флоровський*, «(...) У нас в историческую работу уходят лучшие и сильные люди, по внутреннему влечению, из духовной потребности. И силой их личного влияния и примера, всего больше и объясняется это характерное преобладание церковной истории в системе русского богословского преподавания»⁷³.

Основні чинники науково-пошукової діяльності представників духовенства, орієнтованої на вивчення місцевої давнини, формувалися згідно до відповідних імператорських указів. Вагомою їхньою складовою є такі, котрі відбивають еволюцію процесу залучення духовенства до організації розшуку, вивчення та збереження старожитностей, який набув послідовності та організаційного оформлення наприкінці XVIII – на початку XIX ст., отримавши за правління Катерини II і Олександра I модерні риси, котрі стали засадничими принаймні до половини XIX ст. По-перше, роль єдиного головного осередку вивчення, зберігання, упорядкування та оцінки стародавніх пам'яток перейшла від Синоду до світських установ⁷⁴. По-друге, такими установами на початку XIX ст. стали науково-популяризаторські товариства, орієнтовані на вивчення історії – імперський варіант громадських об'єднань, де останні виникали і діяли за ініціативою представників наукових кіл, перебуваючи одночасно у структурі певного міністерства⁷⁵, або підпорядковуючись місцевій адміністрації⁷⁶, що надавало уряду можливість координувати їхню діяльність. Серед таких, котрі розповсюджували свої науково-пошукові інтереси на українські землі, протягом досліджуваного періоду були Товариство історії і старожитностей російських (1804), Петербурзька археографічна комісія (1834), Одеське товариство історії і старожитностей (1839), Київська археографічна комісія (1843), Російське географічне товариство (1845), Комісія для описання губерній Київського навчального округу (1851). По-третє, запроваджена на початку XIX ст. система адміністративного управління у формі міністерств, до якої фактично можна зарахувати і канцелярію синодального обер-прокурора⁷⁷ (що особливо було відчутно за О.М.Голіцина (1812–1824) і М.О.Протасова (1833–1855)⁷⁸, супроводжувалася встановленням нової форми міжвідомчого діловодства, котра дозволяла головам міністерств та обер-прокурору Синоду звертатись безпосередньо один до одного, вирішуючи робочі питання в ході виконання відповідних імператорських указів. І нарешті, протягом зазначеного періоду майже вся культурницька (зокрема освітня, літературно-публіцистична, науково-пошукова тощо) діяльність представників духовенства зосередилася у відомстві синодального обер-прокурора, фактично обминаючи у ході вирішення відповідних питань, архієреїв-синодальних членів⁷⁹.

Специфіка згаданих товариств полягала у тому, що реальну наукову роботу у них виконували, як правило, декілька зацікавлених спеціалістів, в той час

як фундаторським напрямком їхньої діяльності була джерельна евристика (виявлення, пошук, збирання історичних джерел). Відтак, перш за все, товариства мали організувати надходження із провінцій оригінальних рукописів, стародруків та стародавніх речей. Найбільш дієвим способом вилучення цінних старожитностей була організація археологічних та археографічних експедицій, які являли собою суцільне дослідження одним або кількома кваліфікованими спеціалістами документального комплексу архівів і бібліотек певного регіону. Проте крайня обмеженість або повна відсутність фінансування подібних акцій робила такий спосіб малопродуктивним принаймні до кінця 1860-х.⁸⁰

Отже, найбільш реальним і розповсюдженим способом отримати цінні історичні джерела була організація їхнього надходження (або інформації про них) із регіонів. Означений спосіб був цілком легітимним і, навіть, передбачуваним в момент організації товариств, адже їхні Статути або Правила, затверджені імператорами, не лише дозволяли, а й пропонували у разі виникнення потреби звертатись до будь-якої установи, зобов'язуючи таким чином останню до співпраці⁸¹. Таким своїм правом товариства активно користувалися у ході пошукової діяльності. Приміром, Товариство історії і старожитностей російських прийняло 1823 р. «Програму розшуку, опису і дослідження старожитностей», котра передбачала проведення загальноімперської інвентаризації історичних пам'яток. За допомогою Товариство звернулося, наприклад, до Міністерства внутрішніх справ, котре низкою циркулярів зобов'язало підлеглих чиновників надсилати відомості про старожитності губерній⁸². Виходячи з того, що велика кількість археографічних та археологічних джерел зберігалися у установах духовного відомства (книгосховищах храмів, монастирів, семінарій та духовних академій), товариства активно залучали до джерельної евристики духовенство, користуючись для цього звичайним бюрократичним шляхом.

Перебуваючи у структурі Міністерства народної освіти (Петербурзька археографічна комісія, Товариство історії старожитностей російських, Комісія для опису губерній Київського навчального округу) такі організації протягом першої половини XIX ст. час від часу формальним бюрократичним шляхом від патрона-міністра до синодального обер-прокурора зверталися до єпархіальних архієреїв із запитами, анкетами тощо стосовно місцевих церковних та інших старожитностей або історичних та статистичних відомостей. Згідно до діючого законодавства, всі розпорядження отримані єпархіальними владиками із Синоду, були обов'язковими для виконання та звітності⁸³. Відтак преосвященні, в свою чергу, видавали низку відповідних розпоряджень певному колу виконавців із підлеглого духовенства⁸⁴. Приміром, 1804 р. за ініціативи Товариства історії і старожитностей російських єпархіальні архієреї, настоятелі лавр і монастирів силою імператорського указу (із Синоду) були зобов'язані організувати складання реєстрів літописів і хронографів, які містилися в бібліотеках монастирів та духовних навчальних закладів і відіслати означені реєстри до Товариства⁸⁵. Інший приклад: Петербурзька археографічна комісія на початку 1838 р. через Міністра народної освіти зверталася до Синоду з прохан-

ням надати розпорядження єпархіальним архієреям (котре, повторимось, було обов'язковим до виконання та звітності) виявляти та повідомляти Комісію про стародруки та рукописи, які мали історичну цінність в монастирях, архієрейських домах, церквах, консисторських архівах, семінарських бібліотеках для видання зібрання руських літописів⁸⁶.

Товариства, котрі патрунували генерал-губернатори (Одеське товариство історії і старожитностей, Київська археографічна комісія), також діяли у таких випадках формально, звертаючись до єпархіальних архієреїв через своїх патронів. Численні циркуляри Київського генерал-губернатора та його листування, між іншим, із церковними ієрархами свідчать, приміром, що Д.Г.Бібіков просив їх не тільки допомагати КАК, а й стимулював брати безпосередню участь у збиранні і збереженні історичних джерел⁸⁷. При цьому обов'язковими для виконання та звітування єпархіальних архієреїв були тільки *розпорядження* Синоду⁸⁸, а ступінь задовільнення *звернень* з боку місцевої влади залишалася, вірогідно, на розгляді місцевих архієреїв, адже згідно до законів, нормуючих діяльність єпархіальних владик, такі звернення не підлягали звітності чи будь-якій іншій обов'язковій реакції. Однак, враховуючи зміст і значення генерал-губернаторської форми правління, а також той факт, що і генерал-губернатори, і єпархіальні владики призначалися на посаду особисто імператором і діяли у напрямку встановлених ним внутрішньополітичних пріоритетів⁸⁹, а діяльність означених товариств була, між іншим, одним із засобів впровадження означеної політики, можна з великою вірогідністю припустити, що у подібних закликах генерал-губернатори не отримували відмови⁹⁰. Проте, це все ж таки припущення і можлива майбутня дослідницька тема, адже ми не знайшли наукової роботи, котра б допомогла зрозуміти бюрократичні особливості діловодства між цивільною та церковною владою на регіональному рівні.

Науково-популярнізаторські товариства першої половини XIX ст. практикували також і залучення широкого колу так званих «членів-кореспондентів», котрі мали відповідати на спеціально розроблені анкети. Можливість застосування подібної тактики була також офіційно зафіксована у нормативних документах товариств. Так, в Статуті Російського географічного товариства (1845) обумовлена можливість «увійти в контакт з якомога більшим колом осіб всередині імперії, через котрих можна сподіватись отримати потрібні відомості і факти»⁹¹. Увага до подібних анкет з боку духовенства була також забезпечена бюрократичним шляхом через синодального обер-прокурора. Приміром, за розпорядженням неодноразово згаданого Гавриїла (Розанова), котрий очолював Тверську єпархію з 1848 р., місцеве духовенство займалося географічним описом місцевостей, частина котрих була надрукована в «Записках РГО»⁹². В цілому, згадуваний *В.Бердінських* зазначає «масовий відгук» парафіяльних священиків на анкети РГО⁹³.

Окрім того, що лєвова частка старожитностей знаходилася у церковних інституціях, була ще одна причина намагання товариств залучити до джерельної евристики представників духовенства. Адже, серед світських гідних і здібних

кандидатів на подібні «вакансії» було небагато навіть в середині XIX ст., не кажучи вже про його початок, в той час як потреба в таких постійно росла з огляду на стрімкий поступ історичної науки. Наведемо двійко красномовних фактів. Так, звернення Товариства історії і старожитностей російських наприкінці 1830-х рр. за посередництвом Міністерства внутрішніх справ до підвладних місцевих чиновників «добровільно-примусовим» чином скласти реєстри старожитностей їхнього населеного пункту не мало очікуваної відповіді: чиновники здебільшого обмежилися відписками, а то й взагалі проігнорували міністерський циркуляр⁹⁴. Пізніше, продовжуючи вдосконалення діловодства в архівах всіх відомств, уряд у половині XIX ст. особливу увагу звернув на стан збереження цінних документів, котрі часто-густо знищувалися через необізнаність відповідних чиновників. У якості контр міри уряд ініціював утворення спеціальних Комісій для розгляду архівних справ на предмет вилучення особливо цінних з історичної точки зору документів. До таких комісій не було передбачено зараховувати представників духовенства, натомість здібних для загаданої справи шукали серед представників відповідного архівного відомства, а також наглядачів та директорів народних училищ. Проте, як зазначає сучасник, в ті часи (нагадуємо, що мова йде про 1850-ті) «вони не мали потрібних знань з археології і історії». Спроба діяльності такої комісії, приміром, у Чернігівській губернії, виявила суцільну відсутність спеціально підготовлених архівістів з одного боку, а також нагальну потребу в таких – з іншого⁹⁵. Залучені кандидати мало уявляли собі бодай сенс свого завдання, а також поняття «історичне джерело», адже основним критерієм для них залишався не зміст, а «давність» того чи іншого документа⁹⁶. Звичайно, від більшої частини духовенства, особливо від сільських парохів, годі було чекати потрібної обізнаності, але на випускників духовних академій, а також на семінарських «богословів», котрі склали інтелектуальну та адміністративну місцеву церковну еліту, можна було певною мірою розраховувати з огляду, перш за все, на поступовий процес становлення та розвитку історичної науки в цих навчальних закладах, про що мова йшла вище.

Поява іншої групи чинників, пов'язана з указами, котрі регламентували та супроводжували діяльність губернських статистичних комітетів, спрямовану на впорядкування системи збору та обробки статистичної звітності. Такі комітети являли собою філії Статистичного відділення, утвореного 1834 р. в структурі Міністерства внутрішніх справ для задоволення потреб держави у різноманітних адміністративно-господарських статистичних даних. Статус державної установи визначив як персон їхньої керівної адміністрації, до якого входили також і єпархіальні архієреї, так і методи їхньої діяльності. Це, відповідно, спричинило *обов'язкову* участь місцевого духовенства у певних акціях, влаштованих комітетами, зокрема у напрямку складання демографічної та культурно-освітньої статистики. Крім того, *обов'язкова* присутність представників духовенства у складі губстаткомітетів мала забезпечити останні всі-

ма потрібними відомостями із церковної сфери. Адже згідно до Правил, що регламентували їхню діяльність, всі члени комітету були зобов'язані надавати відомості стосовно сфер своєї діяльності. Додамо, що потрібні відомості склалися згідно до «Програми найважливіших статистичних питань», розповсюдженої 1836 р.⁹⁷

«Положение о губернских и областных статистических комитетах» 1860 р. наблизило їхню структуру до структури освітніх товариств, підвищивши статус секретаря як головного розпорядника і організатора їхньої діяльності. Це та ряд інших розпоряджень і обставин фактично закріпили тенденцію до перетворення комітетів з установ суто адміністративних на науково-адміністративні⁹⁸. На короткий післяреформений час більшість губстаткомітетів перетворилися на єдині місцеві осередки з дослідження батьківщинознавства. Однак певна їхня демократизація не торкнулася сталості і непорушності засад їхнього адміністрування – діяльність губстаткомітетів, як і раніше, підлягала контролю з боку Міністерства внутрішніх справ і місцевої адміністрації. А обов'язкове входження до їхнього складу (бодай в якості «почесних членів») єпархіальних владик було підтверджено Синодом одразу після комітетської реформи – у 1861 р. Крім того, місцеві преосвященні *були зобов'язані призначити* до членства у губстаткомітетах представників місцевого духовенства, а також забезпечити неодмінну участь підлеглого духовенства у сприянні їхній діяльності⁹⁹.

Протягом 1840–1850-х рр. каталізатором місцевих церковно-історичних, пам'яткознавчих та історико-статистичних студій були місцеві часописи «Губернские ведомости». Ініційовані і запрограмовані урядом у 1837 р., «ГВ» офіційно передбачали у своїй «Неофіційній частині» рубрики, які мали вміщувати красназнавчі матеріали історичного характеру. Проте, незважаючи на «директивне» походження, «ГВ» зосередили у редакціях своїх «неофіційних частин» провідних культурницьких діячів епохи, котрі значно прислужилися до вивчення місцевої давнини, досліджуючи українську народну культуру, звичаї, побут, а також регіональну історію. Подібні тематичні звернення, за влучним висловом *О.П.Ресни*, «жили українську ідею»¹⁰⁰.

Відмінність означеного чиннику культурницької діяльності духовенства, орієнтованої на вивчення історії полягає у тому, що редакція зверталася безпосередньо до освічених людей, в тому числі і до духовенства, не користуючись офіційним шляхом через єпархіального архієрея, тобто не наказовим чином. Члени редакцій, відповідно, виступали, між іншим, в якості організаторів громадськості, а деякі їхні заклики і акції стосувалися виключно священницької аудиторії. Приміром, редактор неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» О.І.Шишацький-Ілліч, відомий український письменник та етнограф, намагався залучити місцеву аудиторію до вивчення фольклору і етнографії краю. «Ведомости» неодноразово друкували оголошення з проханням надсилати цікавий матеріал з історії губернії. Так, приміром, був підготовлений цикл публікацій про стародавні Євангелія, які зберігалися у храмах

епархії¹⁰¹. Студій та повідомлень за тематикою російської церковної історії в часописах 50-х і 70-х рр. з'явилося виключно багато¹⁰². Крім історико-церковної проблематики, окремі представники духовенства, принаймні українських епархій, були активними дописувачами етнографічних та історико-краєзнавчих студій. Приміром, у згаданих «ЧГВ» протягом 1850-х рр. місцевий священник, благочинний П.Огієвський надрукував близько десяти етнографічних розвідок¹⁰³, що із великою долею ймовірності може бути результатом актуалізації процесуально-змістовної мотивації, адже означена проблематика не входила до переліку тем, «замовлених» урядовими структурами. Більше того, як свідчить лист означеного пароха до редакції «ЧГВ», він отримав від епархіального керівництва розпорядження про здійснення дослідження у зовсім іншій сфері – П.Огієвському в цей час було доручено вивчення книгозховищ Ніжинських монастирів¹⁰⁴. Вірогідно також, що поява іншого типу публікацій – історико-статистичних та історико-географічних описів сіл, вміщених священниками у означених часописах, була певною мірою спричинена синодальним розпорядженням 1850 р., про яке мова піде далі.

Подібну структуру, зокрема наявність «офіційної» і «неофіційної» частин із схожим змістом, мали «Епархиальные ведомости» – церковні регіональні часописи, котрі почали централізовано видаватись з кінця 1850-х рр. Їхня структура (план) були запропоновані колишнім випускником та ректором КДА Інокентієм (Борисовим) у 1853 р. та затверджені Синодом як обов'язкові для всіх епархій. Отже, зважаючи на синодальне розпорядження про запровадження означених часописів, місцеві архієреї мали ними опікуватись і вживати певних заходів про забезпечення редакційного портфелю відповідними, у тому числі, історико-краєзнавчими матеріалами. Природно в такому разі, що від ступеня зацікавленості преосвященного історико-дослідною діяльністю, великою мірою залежала відповідна продуктивність місцевого духовенства і насиченість видання історичними матеріалами. Визначну роль відігравали також окремі духовні особи, котрим була доручена конкретна організаційно-редакційна робота. Саме завдяки їм подібні видання, незважаючи на «офіційне покликання», ставали каталізаторами місцевих історичних досліджень. Так, за підрахунками *Л.В.Баженова*, на сторінках «Подольських епархиальных ведомостей» протягом 1862-1865 рр. М.Я.Орловський, М.З.Доронович, П.І.Троїцький та інші опублікували 32 історико-статистичні описи парафій¹⁰⁵.

У Київській епархії активно займався організацією і редагуванням означеного видання впродовж перших 12 років місцевий кафедральний протоієрей, член Київської духовної консисторії Петро Лебединцев. На думку Ф.Титова активна і продуктивна науково-дослідна, редакторська та організаційна діяльність П.Лебединцева у редакції «КЕВ» у сфері вивчення місцевої історії була мотивована «почти исключительно научным стремлением своего редактора»¹⁰⁶. Однак зауважимо на присутнє «почти», котре перекликається із висловом М.Максимовича про те, що до вивчення місцевої історії П.Лебединцева на означеній посаді «побуждали... обстоятельства времени».¹⁰⁷ Ректор київського

університету, на нашу думку, мав на увазі, між іншим, чергове розпорядження Синоду (1865) про публікацію у «ЕВ» історико-статистичних описів парафій, монастирів і, навіть, єпархій (де такі були готові), котрі були упорядковані у ході минулого подібного розпорядження 1850 р. про обов'язкове укладання єпархіальних історико-статистичних описів, про що піде мова у наступному сюжеті.

Отже, означені фактори науково-пошукової діяльності представників духовенства, орієнтованої на вивчення історії, в багатьох випадках спричинилися до актуалізації процесуально-змістовної мотивації у її суб'єктів. Так, приміром, із Петербурзькою археографічною комісією плідно працювали прот. Андрій Страдомський¹⁰⁸, прот. Іоан Григорович¹⁰⁹; активними членами ОТІС були Гавриїл (Розанов), Інокентій (Борисов), Арсеній Лебединцев, Серафім Серафимов та ін.; на шпальтах, приміром, «Черниговских губернских ведомостей» представниками місцевого духовенства протягом 1850-х надруковано більш 50 статей з місцевої церковної і «громадянської» історії і етнографії; «Киевские епархиальные ведомости», як зазначено вище, за словами М.Максимовича, «в первые годы существования, когда их редактировал П.Лебединцев, разрабатывали преимущественно историю местного края»¹¹⁰ тощо.

Найбільш дієвим із «примусових» чинників виявилось розпорядження Синоду 1850 р. про укладання історико-статистичних описів єпархій. Ця ідея народилася безпосередньо в Синоді, але належить не архієреям, а відомству обер-прокурора, отже її можна також вважати світською ініціативою. Офіційно було заявлено, що ініціатором укладання єпархіальних історико-статистичних описів був директор Духовно-навчального управління А.І.Карасєвський. Синодальний обер-прокурор М.О.Протасов подав відповідну пропозицію на розгляд архієреїв-синодальних членів, котрі її, звичайно, підтримали¹¹¹. Так з'явилося розпорядження («определение») Синоду «О составлении церковно-исторического и статистического описания епархий» 19 травня 1850 р. Згідно до пояснювальної записки автора проекту, майбутні церковно-історичні і статистичні описи єпархій мали лягти в основу укладання фундаментального навчального курсу історії російської православної церкви. Ймовірно, що подібна ідея виникла згідно духу миколаївських часів, коли історії церкви надавалося, між іншим, пропагандистське значення, адже вона мала представити «непрерывный ряд доказательств, подтверждающих истину нашего православия»¹¹². Це по-перше. По-друге, дався взнаки досвід діяльності губернських статистичних комітетів, що засвідчує запропонована Програма укладання церковно-історичних описів єпархій, котра структурно і, в багатьох пунктах, змістовно нагадує відповідну програму губстаткомітетів. І по-третє, очевидно, що нова навчальна дисципліна, нещодавно введена до курсу духовних семінарій (1838) потребувала удосконалення програми і новітніх навчальних посібників. Відсутність останніх, а також єдиних уніфікованих програм була нагальною проблемою, яку періодично намагалися вирішити, створюючи спеціальні комітети у структурі Духовно-навчального управління (1837 і 1840).

Організація виконання означеного розпорядження була доручена особисто єпархіальним архієреям і відразу бралася під особовий обер-прокурорський контроль. Попри те, що керівники єпархій, як вже зазначалося, згідно до діючого законодавства мали звітувати в Синод про виконання кожного отриманого звідти розпорядження, цього разу їхні дії регламентувалися більш докладно. Вони мали обрати для організаційної роботи здібних осіб із місцевого духовенства, особливо тих, які мають «охоту к историческим исследованиям» і особисто контролювати їхню діяльність, вимагаючи щотримісяці звіти про зроблене, аби особисто щорічно сповіщати Синод про хід справи¹¹³.

Зупинимось більш докладно на Програмі А.І.Карасєвського, за котрою мали складатися історико-статистичні описи єпархій. Тим більше, що її зміст може указати, між іншим, на певний рівень освітньої підготовки, потрібний виконавцям аби впоратися із поставленими завданнями. Отже, у рамках зазначених описів передбачалося скласти історію певної єпархії із екскурсом до витоків розповсюдження православ'я на цій території, короткими життєписами місцевих ієрархів; історичні відомості про місцеві монастирі із реєстром цінних рукописів та стародруків із їхніх книгосховищ; відомості про церкви і собори єпархії, особливо про ті, що мають давню історію та архітектуру. Крім того, програма звертала увагу на наявність чудодійних ікон та святих угодників у єпархії із вимогою подати про таке найповніші відомості зараховуючи історичну ретроспективу, а також на місцеві релігійні обряди та інші прояви церковно-релігійного життя, що набули у рамках єпархії традиційності.¹¹⁴

Зауважимо, що перелік пропонованих напрямків дослідження містить стандартну проблематику відомих сьогодні нарисів з регіональної церковної історії, підготовлених принаймні протягом 1850-х–1870-х рр. і видрукуваних окремо або на шпальтах часописів. Не кажучи вже про те, що згідно до заявленої схеми були структуровані і укладені всі фундаментальні історико-статистичні описи (або матеріали до них), котрі вийшли друком протягом другої половини ХІХ ст. Цікаво, що виключення складають описи Херсонської і Таврійської (1848), Харківської (1852–1858), а також перша книга опису Чернігівської (1861) єпархій, котрі були упорядковані за ініціативи і під керівництвом місцевих архієреїв (відповідно Гавриїла (Розанова) і Філарета (Гумілевського) ще до видання синодального розпорядження 1850 р. та без урахування означеної Програми¹¹⁵. Однак, подібно до А.І.Карасєвського, вони орієнтувалися на схеми попередників, зокрема на згадувані вище анкети РГТ і програми губернських статистичних комітетів. Архієреї означених єпархій, відповідно, ніяк не відредагували на розпорядження Синоду. Щоправда Філарет Гумілевський, ще на той час Харківський владика, сповістив, що робота над укладанням історико-статистичного опису його єпархії була розпочата два роки тому і наразі добігає кінця¹¹⁶.

Репорти решти єпархіальних архієреїв (окрім Катеринославського) про виконання означеної постанови у Київській, Подільській, Волинській, Полтавській і Чернігівській єпархіях засвідчують, що вони опиралися виключно на представників інтелектуальної еліти місцевого духовенства. Так у 100

відсотках випадків відповідальними виконавцями були призначені викладачі місцевих семінарій (та академії у Київській єпархії), «которые по способностям и особенно по охоте к историческим исследованиям могут с успехом участвовать в совершении предположенного труда»¹¹⁷, під безпосереднім контролем ректорів цих навчальних закладів. На них покладалася координуюча, експертна та науково-дослідна робота з укладання замовлених описів згідно до представлені Синодом програми. Між іншим, їм доручалася робота над укладанням частин, присвячених церковній регіональній історії. В другу чергу голови єпархій у приказному порядку залучили до означеної діяльності священників (здебільшого протоієреїв) кафедральних та інших значних соборів та церков губернських та повітових міст, настоятелів монастирів, єпархіальних благочинних та членів духовних правлінь. Таким обранцям було доручено виявлення цінних історичних джерел у підвідомчих церквах та монастирях, складання їхнього опису, а також присилка відомостей про найбільш визначні з огляду історії та архітектури місцеві храми¹¹⁸. В Полтавській єпархії до означеної роботи були залучені 59 «членів-кореспондентів» (очевидно, під впливом методи діяльності РГО), проте ймовірно, що ними були ті самі благочинні, члени духовних правлінь та настоятелі значних храмів. Адже кількість означених осіб приблизно збігається із зазначеною кількістю «членів-кореспондентів» – духовні правління протягом досліджуваного періоду були влаштовані у всіх повітових містах і поділялися на благочинницькі округи з розрахунку від 10 до 30 арафій на одну¹¹⁹. Таким чином, на прикладі організації процесу підготовки і укладання історико-статистичних описів єпархій найбільш явно вимальовується коло осіб, котрі протягом першої половини XIX ст. залучалися до джерельної евристики та церковно-історичних регіональних досліджень.

Справа помітно загальмувала після відставки обер-прокурора М.О.Протасова 1855 р. та смерті автора програми А.І.Карасевського, який до того ж обіймав посаду обер-прокурора протягом 1855–1856 рр. Нове синодальне керівництво згодом захопилося новою формою означеної діяльності, що в свою чергу спричинило послаблення контролю за підготовкою укладання історико-статистичних описів з боку єпархіальних владик. 1865 р. Синод відмовився від власної координуючої ролі в означеному процесі і запропонував надрукувати напрацьовані матеріали на шпальтах єпархіальних часописів, що активно почали з'являтися протягом 1860-х, або видати окремими відбитками за єпархіальний кошт, залишивши це питання на особистий розсуд місцевої церковної влади.¹²⁰ Таким чином, можна стверджувати, що принаймні протягом 1855–1865 рр. за Синодом зберігалася координуюча роль у підготовки і укладання єпархіальних історико-статистичних описів. Відзначимо, що їхнє видання не припинилося. Більше того, саме протягом кінця 1860-х–1890-х рр. було опубліковано більшість подібних видань. Однак, до їхньої появи долучилися інші чинники, найголовнішим серед котрих була наявність у єпархії особисто зацікавлених осіб¹²¹, котрими виявилися здебільшого місцеві архієреї.

Повертаючись до розпорядження 1850 р. відзначимо, що у ході його виконання, а також виконання попередніх розпоряджень, визначилося коло осіб, переважно членів семінарських корпорацій, котрі в подальшому великою мірою прислужилися на ниві джерельної евристики та церковної регіональної історії. Серед таких, приміром, Павло Гліщинський – автор «Историко статистического описания Подольской епархии» (1862, «ПЕВ»), Никодим Алешковський – автор «Описания бывшей Новгород-Северской епархии» (1858, «ЧГВ») ¹²², Даниїл Юзефович, Михайло Гаврілков, Андрій Руткевич – автори низки досліджень з різних аспектів історії Полтавської єпархії, Степан Руданський, Анатолій Свидницький, Каленик Шейковський – подільські семінаристи, задіяні протягом 1850-1855 рр. до роботи відповідного подільського комітету ¹²³, майбутні відомі культурницькі діячі, зокрема у царині народознавства. *Ю. Земський* доводить, що із діяльністю Комітету було пов'язане започаткування місцевої школи етнографів та фольклористів Поділля ¹²⁴.

До того ж науково-пошукові та історико-літературні вправи учасників описуваної синодальної акції 1850-х рр. стали серйозним фундаментом відомих сьогодні історико-статистичних описів єпархій, авторами котрих номінально вважаються окремі архієреї Філарет (Гумілевський), Гавриїл (Розанов), Феодосій (Макаревський), Митрофан (Семашкевич) в той час як вірогідно, що їхня фактична участь полягала здебільшого у організаційній, редакторській і лише частково науково-дослідній роботі. Це добре видно, приміром, із вже згадуваної статті *Ольги Гейди* із красномовною назвою «Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії?». До того ж, до деяких з цих видань синодальне розпорядження 1850 р. спричинилося, так би мовити, опосередковано, про що мова має піти у відповідному розділі. Однак принагідно зауважимо, приміром, що майбутній Катеринославський архієпископ Феодосій (Макаревський) ¹²⁵ – укладач «Материалов для историко-статистического описания Екатеринославской епархии» (1880) – вірогідно був членом відповідного Комітету Смоленської семінарії, перебуваючи у ній на посаді вчителя історії ¹²⁶.

Отже, сформовані при духовних семінаріях комітети здебільшого продовжили свою пошуково-дослідну діяльність і згодом перетворилися на церковно-красназавчі осередки. Вони, між іншим, заклали організаційні підвалини для появи протягом другої половини XIX ст. єпархіальних церковно-археологічних товариств і музеїв.

Протягом 1860-х рр. у відомстві синодального обер-прокурора приступили до реалізації нової ідеї – складанню церковнопарафіяльних літописів. Відповідне розпорядження Синоду від 12 жовтня 1866 р. ¹²⁷ можна також частково віднести до числа «примусових» чинників, адже воно, так само як і всі попередні, *зобов'язувало* єпархіальних архієреїв до організації відповідної діяльності підлеглих. У новому форматі запланованих церковно-історичних регіональних досліджень історичні матеріали описового плану суттєво скоротилися у об'ємі, або зникли зовсім, поступаючись відомостям довідково-статистичного харак-

теру. При цьому їхнім об'єктом ставали не лише найбільш видатні з історичної точки зору храми, а всі, навіть невеликі сільські церкви.

Отже, на відміну від історико-статистичних описів єпархій, які були заплановані як церковно-історичні регіональні дослідження, перед церковнопарафіяльними літописами поставали завдання скромніші. Від єпархій більш не вимагали наукових висновків і узагальнень, натомість чекали матеріалу від віддалених та найскладніших в дослідженні адміністративних центрів – парафій. Відтепер обер-прокурор звертався не скільки до єпархіальної еліти, як до всіх парафіяльних священників, зобов'язуючи їх складати церковнопарафіяльні літописи чітко за представленою схемою: адміністративне та географічне розташування, розумовий (!) та релігійно-моральний стан парафіян, склад причту з часу заснування парафії, наявність церковнопарафіяльних організацій. Проте окрім таких довідкових відомостей, яких ще можна було чекати від переважної більшості парохів, літописи мали і «утопічні» завдання: історія заселення краю, його економічний розвиток, детальна географічна мапа парафії, план всіх будівель, план та зображення храму (у кількох ракурсах), а також суміш із геологічних, археологічних, археографічних, агрономічних відомостей¹²⁸.

Методи роботи у ході виконання чергового синодального розпорядження були частково запозичені із досвіду попередньої акції. Так, приміром, протягом 1865–1870 рр. у Подільській єпархії набула нового імпульсу діяльність семінарського Комітету у складі вже наступного покоління викладачів та семінаристів: ректора Феогноста, прот. П.Троїцького, М.Соколова, Л.Лотоцького, М.Башинського, М.Дороновича, М.Яворовського, а також професорів семінарії Д.Синицького, О.Павловича, Є.Струминського та ін. Їхня увага ще більшою мірою зосередилася на організаційній, експертній та науково-літературній діяльності, адже основними авторами літописів мали відтепер ставати парафіяльні священники. Члени Комітету склали програму (уніфікованої версії Синод цього разу не запропонував) для упорядкування описів монастирів, церков та парафій, яку розіслали по єпархії і визначили за кожним повітом своєрідних кураторів для безпосередньої роботи із передбачуваними авторами¹²⁹. Інша новація полягала в тому, що комітетчики більш не поклалися навіть на адміністративний провід місцевого духовенства у вигляді благочинних, самочинно виконуючи кураторські обов'язки. Відтак зрозуміло, що поступово церковно-історична регіоналістика в особі її лідерів і організаторів виходила на вищий професійний рівень, чого не можна сказати про сільських парохів, котрих вперше централізовано залучили до історичних вправ. Приміром, із 744 літописів, котрі надійшли від сільських Подільської єпархії, лише 231 були визнані рецензентами задовільними¹³⁰.

Про ступінь впливу означених синодальних розпоряджень (1850, 1866) на поступ церковно-історичних, етнографічних та статистичних регіональних досліджень, дуже однозначно і аргументовано висловився вже згадуваний російський історик-архівіст *Олексій Раздорський*. Аналізуючи вплив урядової

ініціативи на процес укладання церковних і світських регіональних довідково-інформативних видань в імперії, дослідник довів, зокрема, що єпархіальні довідкові книжки і адрес-календарі через відсутність контролю Синоду видавалися дуже повільно і проїхне більш-менш широкерозповсюдження можна казати лише наприкінці XIX ст. З тієї ж причини (відсутність синодального контролю) видання довідників та адрес-календарів мало нерегулярний, а деколи – разовий характер: серед 23 єпархій з середини XIX до початку XX ст. вийшло по 1–2 таких видання. Натомість історико-статистичні описи єпархій були під контролем Синоду, тому часто виходили кількома томами протягом декількох років¹³¹.

Природно, що у ході роботи над історичними красназвчими розвідками, було неможливо обминути етнографічний матеріал, близький представникам духовенства з дитинства, проведеного в українському селі серед одноліток – дітей парафіян, в атмосфері давніх національних культурних традицій, котрі залишалися у сільському повсякденні майже непорушними. До того ж подібні зацікавлення періодично стимулювалися і примусовим чином, зважаючи бодай на зміст анкет РГО, програм статистичних комітетів та «неофіційних частин» «Губернских» і «Єпархиальных ведомостей» і, власне, наявні питання із народознавчої сфери, що чекали на відповідь у рамках складання історико-статистичних описів єпархій. Відомі і більш конкретні, «примусові» чинники. Приміром, виявляється, що співпраця із Г.Чубинським у рамках його «Етнографічної і статистичної експедиції до Південно-Західного краю», була забезпечена, між іншим, і усталеним бюрократичним шляхом. Адже синодальний обер-прокурор указом із Синоду зобов'язав єпархіальних архієреїв довести через благочинних до кожного священика про необхідність сприяти Експедиції¹³². Це варто віднести до купи інших факторів, котрі вплинули на активну участь представників здебільшого місцевих семінарських корпорацій Чернігівщини, Київщини, Полтавщини, Поділля, Слобожанщини, котрі допомагали відомому фольклористу у процесі збору етнографічних матеріалів. Приміром, від вчителів Волинської духовної семінарії Н.Петрова і прот.А.Хойнацького П.Чубинський дістав великий збірник обрядів і вірувань українського народу, що відносяться до різних церковних свят, а також весільні і побутові обряди, записані учнями семінарії¹³³.

Отже, окреслені у статті чинники склали певну сукупність, котра призвела до активізації діяльності представників духовенства у царині означеної культурницької сфери. Складовими такої сукупності були як об'єктивні фактори (загальноєвропейський поступ історичної науки, внутрішньополітичні мотиви її розвитку в імперії, поступове підвищення освітнього рівня духовенства і генеза церковно-історичної науки, розвиток місцевої періодики в якості, між іншим, осередків історичної регіоналістики), так і конкретні чинники, які можна окреслити як «примусові» (залучення духовенства до діяльності науково-

популяризаторських товариств, орієнтованих на вивчення історії, губстаткомітетів, а також синодальні розпорядження про організацію упорядкування історико-статистичних єпархіальних описів).

До того ж, у ході проведеного дослідження стало зрозумілим, що за ступенем залучення до означеного культурницького процесу духовенство видається умовно розподіленим на дві великі групи, котрі формувалися незалежно від його класичного поділу на «біле» (священницьке) і «чорне» (монастирське). В першому випадку потрібно мати на увазі багатотисячну армію звичайних сільських парафіяльних священників та членів причтів, які склали чисельну групу духовного стану. Наприкінці XVIII – і практично до 1860-х рр. освітній рівень переважної більшості представників цієї групи обмежувався елементарними навичками читання, письма та певним набором основних професійних знань¹³⁴. Адже, незважаючи на те, що семінарська освіта стала де-юре обов'язковою умовою отримання парафії ще за павлівських часів, вона завойовувала домінування дуже повільно, продираючись крізь надзвичайно усталений, можна навіть сказати звичаєвий, корумпований механізм «влаштування» дітей та зберігання прибуткових парафій «в родині», котрий поступово розквітнув і в українських єпархіях після їхнього оформлення у складі РПЦ. Відзначимо, що такого освітнього рівня за інших обставин виявилось б цілком достатньо – щонедільна обов'язкова проповідь з церковної кафедри, читана із централізовано розповсюджуваної збірки, була майже єдиним проявом місцевого культурного життя. У половині позаминулого століття повсякденне життя та світогляд сільських парохів та їхніх парафіян мало відрізнялися: члени причтів жили переважно з церковних треб та сільськогосподарського зиску з причетницьких наділів, перебуваючи у залежності від симпатій парафіян, милості землевласника, прихильності благочинного та волевиявлення «далекого» архієрея.

Однак для свого часу і середовища члени сільських причтів були єдиними письменними, бюрократизованими через беззаперечне підкорення єпархіальному владиці¹³⁵ та авторитетними (принаймні протягом зазначеного періоду) особами. Це робило їх в очах місцевої і центральної влади не лише зручними реєстраторами демографічного стану (смерті, народження, шлюбу), а й потенційними кураторами формування офіційної ідеології у найдрібніших адміністративних ділянках імперії, конче затребуваних і в українських її складових у рамках трьох генерал-губернаторств: Київському, Малоросійському та Новоросійському. Поступово підвищуючи освітній рівень парафіяльних священників, уряд протягом всієї імперської доби час від часу робив спроби залучити їх до відповідних державницьких акцій, зокрема у культурницькій сфері¹³⁶. Починаючи з другої половини XIX ст. означені домагання влади ставали усе більш наполегливими, що робило із священників дієвих фігурантів культурно-громадського життя, здебільшого, так би мовити, «мимоволі».

Щодо представників іншої умовно визначеної групи, то саме вони здебільшого ставали основними суб'єктами культурницького процесу, у тому числі у сфері історичних досліджень. Ця група обмежується невеликим ко-

лом осіб щодо попередньої (у приблизному співвідношенні 1:330 на середину XIX ст.¹³⁷) і являє собою інтелектуальний провід духовенства, до якого у XIX ст. належали у рамках кожної єпархії представники семінарських і училищних корпорацій¹³⁸ та священницька еліта – священники (здебільшого, з титулом протоієрея) кафедральні й соборні, парафіяльних церков єпархіальних (губернських) й повітових центрів та благочинні (також, в основному, титуловані), котрі здійснювали контроль над провінційним і сільським духовенством у рамках благочинницької округи. Майже всі вони були тією чи іншою мірою задіяні у керуванні єпархією, звичайно в якості виконавчої гілки влади, перебуваючи членами консисторій, духовних правлінь, училищних та попечительських рад, а також обіймали відповідальні посади законовчителів світських навчальних закладів, депутатів від духовенства, слідчих від духовенства, духовників тощо.

Окреме місце у цій групі посідали представники так званого ученого чернецтва, яке розповсюдилося в українському православ'ї з XVIII ст. і, поступово трансформуючись під впливом імперської церковної політики, до початку XIX ст. утвердилося в адміністративній структурі РПЦ, формуючись з випускників духовних академій, котрі вступали до чернецтва не задля життя в монастирі, а з метою просування по церковно-адміністративній дробині. Учені монахи традиційно починали свою кар'єру викладачами і адміністрацією духовних навчальних закладів, а закінчували вікарними єпископами чи єпархіальними архієреями¹³⁹. Останні в XIX ст. уособлювали необмежену владу над всім духовенством єпархії, зокрема спрямовували і визначали зміст його культурницької діяльності. І священники, і учені монахи, і семінарські та академічні педагоги в рамках своїх губерній входили до складу місцевої інтелектуальної еліти, а в особі архієреїв та вікарних єпископів також до адміністративної верхівки, часто відіграючи в означених структурах не останню роль. У переважній більшості це були високоосвічені, інтелектуально та творчо обдаровані активні громадські і культурні діячі свого часу, чий відчутний вплив інколи розповсюджувався далеко за межами церковного життя. При цьому важливо відзначити, що майже всі вони, окрім більшості єпископату, були вихідцями з місцевого селянського культурного середовища, залишаючись українофілами у своїй подальшій культурницькій діяльності.

Як бачимо, приблизно на такі дві групи поділялася аудиторія кліриків, стосовно якої формувалися окреслені у статті чинники. Умовність запропонованого розподілу очевидна, позаяк серед адміністративної еліти духовенства вистачало байдужих до будь-якої культурницької діяльності, як і серед сільських парохів було достатньо випадків надзвичайної активності і продуктивності в означеному процесі. Відтак стає зрозумілим, що окреслені фактори є чинниками, передусім, формування мотиваційної сфери у суб'єктів означеної діяльності. Якщо, приміром, розвиток історичної науки у стінах духовних навчальних закладів, формування відповідної наукової школи у КДА, співпраця із видатними культурними діячами епохи, що гуртувалися навколо «ГВ» протягом 1850–

60-х або досліджували у рамках експедицій українську історичну минувшину, може розглядатися як чинник внутрішньої, процесуально-змістовної мотивації, то «примусові чинники», до котрих можна з великою долею вірогідності віднести перелічені в статті обер-прокурорські (читай – урядові) розпорядження стосовно залучення духовенства до науково-пошукової діяльності, орієнтованої на вивчення історії, прислужилися до формування зовнішніх мотивацій, серед котрих можливі престижні, матеріальні, негативні та інші. Таким чином, можна з великою долею вірогідності спрогнозувати, що дослідження мотиваційної сфери дозволить спробувати реконструювати дійсний стан справ у царині науково-пошукової і популяризаторської діяльності представників духовенства, орієнтованої на вивчення історії.

¹ *Гавриил (Розанов)*. Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической, Одесса, 1848; *Филарет (Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, Москва-Харьков, 1852–1858; *Никодим Алешковский*. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости, 1858; *П.А. Глицинский*. Историко-статистическое описание Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости, 1862; *Макаревський Феодосій*. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. Дніпропетровськ, 2000 (Репринт: *Феодосій (Макаревський А.Г.)* Матеріали для історико-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. (1880)); *Митрофан (Семашкевич)*. Историко-географическое и этнографическое описание Подолии (1875–1876); *Филарет (Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, Чернигов, 1873; *Н.И. Теодорович*. Историко-статистическое описание церквей и приходоу Вольнской епархии. Почаев, 1888–1899.

² *В. Бердинских*. Приходское духовенство России и развитие краеведения в XIX в. // Вопросы истории. – 1998. – №10. – С.135.

³ *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – поч. XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. Хмельницький. – 1995. – С.30.

⁴ *Верменич Я.* Історична регіоналістика і краєзнавство: діалектика співвідношення // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2004. – №7. – С.31–32; *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С.4, 30.

⁵ *Верменич Я.* Вказ. праця. – С.32.

⁶ *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С.7–8.

⁷ Див.: *Верменич Я.* Вказ. праця.

⁸ *Степаненко Г.В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.). Дис. ... к.і.н. – К., 2002. – С.102–106.

⁹ *Карсим І.А.* Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2003. – С.6.

¹⁰ *Решет О.П.* Україна в імперську добу: XIX – початок XX ст. – К., 2003. – С.117.

¹¹ *Шандра В.С.* Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // УІЖ. – 2010. – №4. – С.59–83.

¹² *Шандра В.С.* Вказ. праця. – С.59–83.

¹³ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. К.: Наукова думка, 1993. – С.86.

¹⁴ *Баженов Л.В.* Вказ. праця; *Баженов Л.В.* Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XX ст. – К., 2005.

¹⁵ *Заремба С.* Нариси історії українського пам'яткознавства. – К., 2002.

¹⁶ *Ярмошик І.* Становлення історичного краєзнавства на Волині в XIX – на початку XX ст. – Житомир, 1998; *Тарабукін О.О.* Початки археологічного вивчення Житомирщини (кінець XVIII – третя чверть XIX ст.) – Житомир, 2003.

¹⁷ *Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А.* Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, Запоріжжя, 1999, вип. 7; *Бобков В.В.* Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – поч. XX ст. Дис. ... к.і.н., Дніпропетровський національний ун-т, 2004; *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – О., 2002.

¹⁸ *Баженів Л.В.* Вказ. праця; *Баженів Л.В.* Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XX ст. – К., 2005.

¹⁹ *Лиман І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861), 2004/<http://www.i-lyman.name/StateChurch/Intro.html>

²⁰ *Ю.Е.Кондаков.* Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века. – СПб., 2003 – С.352–360.

²¹ *Кучумова Л.И.* Православный приход в концепции Церкви и государства и общественной мысли в России на рубеже 1850–1860-х годов//Православие и русская народная культура. – М., 1993. – Кн.2. – С.158–199.

²² *Прокон'юк Оксана.* Канцелярські службовці в місцевих органах епархіального управління: колективний портрет//Просемінарії. Медієвістика, історія церкви, науки і культури. – К., 2008. – С.231.

²³ *Фриз Грегори.* Приходское духовенство в России в XIX в.: кризис, реформы, контрреформа. (*Freeze G.L.* The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia. Crisis reform, counter-reform.) – Princeton, 1983.

²⁴ *Фриз Г.* Менталитет приходского священника: «Мнения» об улучшении быта духовенства 1863 г. (Владимирская епархия) // Провинциальное духовенство дореволюционной России, вып.3, Тверь, 2008.

²⁵ *Леонтьева Т.Г.* Вера и прогресс: Православное сельское духовенство России во II пол. XIX – нач. XX в. – М., 2002; *Леонтьева Т.Г.* Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904) // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000.

²⁶ *Дианин А.* Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в екатерининскую комиссию для составления нового уложения). – К., 1904. – С.13–14; *Смолич И.К.* История Русской Церкви. 1700–1917. – М., 1996.

²⁷ *Освальт Ю.* Духовенство и реформа приходской жизни. 1861–1865 // Вопросы истории. – 1993. – №11–12. – С.140–149.

²⁸ *Римский С.В.* Русская православная церковь в XIX веке. – М., 1997; *Римский С.В.* Российская церковь в эпоху Великих реформ. – М., 1999.

²⁹ *Жилюк С.І.* Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996; *Чіркова О.А.* Православна церква в Україні в кінці 18–19 ст. (На матеріалах Київських епархіальних ведомостей, Полтавських епархіальних ведомостей, Чернігівських епархіальних известий). – К., 1998; *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перш. пол. XIX ст.). – Харків, 1999; *Степаненко Г.В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні у XIX – на початку XX ст. Дис. ... к.і.н. – К., 2002; *Яковенко Г.Г.* Церковнопарафіальна освіта в Харківській єпархії (1799–1917 рр.). Дис. ... к.і.н. – Харків, 2006; *Гладкий Сергій.* Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на поч. XX ст. – Запоріжжя, 1997; *Міну М.О.* Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861–1917 рр.). Дис. ... к. і. н. – Миколаїв, 2007; *Петренко І.М.* Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884–1917 рр.): Дис. ... к. іст. н. – К., 2005 та ін.

³⁰ *Шип Н.А.* Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1819). – К., 2010.

³¹ *Карсим І.А.* Зазначена праця; *Кошель О.М.* Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. ...к.і.н. – Чернівці, 1999; *Земський Ю.С.* Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність): Ареф. дис. ...к. іст. н. – Хмельницький, 1997.

³² *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания Русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания / Ред. В.В.Антонов. – СПб.: РНБ, 2007; *Раздорский А.И.* Справочные издания епархий Русской православной церкви (1861–1915): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2000.

³³ *Тарасенко О.Ф.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст.: Дис. ... к. і. н. / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. Чернівці, 2001; *Журба О.І.* Культурницька та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В.Ф.Розанова) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник, 1997, вип. I; *Швидько Г.К.* Катеринославщина та її найвидатніші діячі духовного звання (XVIII – XIX ст.) // Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ, 2000.

³⁴ *Гейда О.* Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії? // УДЖ, 2010, №2.

³⁵ *Гейда О.* Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст., Дис. ...к.і.н., Чернівці, 2004; *Гейда Ольга.* Охорона церковної старовини на Чернігівщині у 18 – на початку 20 ст. (рухомі пам'ятки) // З історії релігій в Україні. Праці XIII міжнародної наукової конференції (Львів, 20–24 травня 2002 р.), кн. 1.

³⁶ *Гейда О.* Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст., Дис. ...к.і.н. – Чернівці, 2004. – С. 46.

³⁷ Там само. – С. 58.

³⁸ *В.Бердинских.* Вказ. праця. – С. 134.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С. 137–138.

⁴¹ *Козлов В.П.* Колумбы российских древностей. – М., 1981. – С. 84–85.

⁴² *Гейда Ольга.* Охорона церковної старовини на Чернігівщині у 18 – на початку 20 ст. (рухомі пам'ятки) // З історії релігій в Україні. Праці XIII міжнародної наукової конференції (Львів, 20–24 травня 2002 р.). – Кн. 1. – С. 110–111.

⁴³ *Козлов В.П.* Вказ. праця. – С. 35–36.

⁴⁴ Там само. – С. 36.

⁴⁵ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка. – 1993. – С. 77.

⁴⁶ *Прот. Георгий Флоровский.* Пути русского богословия. Париж. – 1983. – С. 365.

⁴⁷ *Реснт О.П.* Вказ. праця. – С. 115.

⁴⁸ *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. Т. 1.: От Петра Великого до смерти Николая I. – М., 2004. – С. 186, 362.

⁴⁹ *Виттекер Ц.Х.* Граф С.С. Уваров и его время. – СПб., 1999.

⁵⁰ *Реснт О.П.* Вказ. праця. – С. 117; *Данилов И.* Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып. 6. – С. 16.

⁵¹ *Данилов И.* Вказ. праця. – С. 24–25.

⁵² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. 1. – Арк. 11. / За: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 44.

⁵³ *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С. 29.

⁵⁴ *Журба О.І.* Вказ. праця. – С. 86.

- ⁵⁵ Волинський єпископ Стефан цитується за: *Козлов В.П.* Вказ. праця. – С.77.
- ⁵⁶ *Уортман Р.С.* Вказ. праця. – С.496–497.
- ⁵⁷ Там само. – С.498, 503.
- ⁵⁸ ЦДІА України у м. Києві. – Ф.711. – Оп.2. – Спр.4692. – Арк. 12–15, 20–24, 35, 46, 51, 68, 75, 76, 81, 87, 88; Ф.442. – Оп.1. – Спр.1805. – Ч.П.
- ⁵⁹ Там само. – Ф.711. – Оп.2. – Спр.5818. – Арк.1–4, Спр.5328. – Арк.1–2; *Доброленский Ф.* Наши духовные семинарии в 50-х гг./Воспоминания бывшего преподавателя Волинской семинарии. – Почаев, 1904. – С.3–4.
- ⁶⁰ Принцип наслідування батьківських парафій, котрий розповсюджувався і на дівчат-спадкоємиць, був скасований де-юре 1867 р., але де-факто застосовувався принаймні до кінця століття.
- ⁶¹ Докладніше, наприклад: *Леонтьева Т.Г.* Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904) // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000.
- ⁶² ЦДІА України у м.Києві, ф.711, оп.2, спр.1517, арк.8–9; спр. 1631, арк. 1,2,7; ф.442, оп.809, спр.53, ч.ІІІ, арк.6,7,7зв.
- ⁶³ Письма митрополита Киевского Арсения к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву (с пояснительными примечаниями свящ. И.Гордиевского) // Киевская Старина. – 1900. – №10. – С.158.
- ⁶⁴ *Бердинских В.* Вказ. праця. – С.134.
- ⁶⁵ Письма Евгения Болховитинова к В. Г. Анастасевичу//Русский архив. – 1889. – Кн.2. – С.184–185.
- ⁶⁶ *Шип Н.А.* Вказ. праця. – С.183.
- ⁶⁷ Там само. – С.354–355.
- ⁶⁸ Прот. *Георгий Флоровский.* Вказ. праця. – С.364–365.
- ⁶⁹ Там само. – С.142.
- ⁷⁰ На память о д.ч.о. протоиерее *А.Г.Лебединцеве*// Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1900. – Т.22. – С.67.
- ⁷¹ Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический. Некролог. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т.5. – С.920, 921.
- ⁷² *Шип Н.А.* Вказ. праця. – С.183.
- ⁷³ Прот. *Георгий Флоровский.* Вказ. праця. – С.364–365.
- ⁷⁴ *Данилов И.* Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып.6. – С.13.
- ⁷⁵ Там само. – С.20.
- ⁷⁶ Див.: *Шандра В.С.* Вказ. праця.
- ⁷⁷ *Кондаков Ю.Е.* Вказ. праця. – С.340–342.
- ⁷⁸ *Кондаков Ю.Е.* Вказ. праця; *Лиман І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). – 2004/ <http://www.i-lyman.name/StateChurch/Intro.html>.
- ⁷⁹ Див.: *Кондаков Ю.Е.* Вказ. праця.
- ⁸⁰ *Козлов В.П.* Вказ. праця. – С.69.
- ⁸¹ *Данилов И.* Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып.6. – С.16.
- ⁸² ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр. 9046, 9048 / За: *Гейда Ольга.* Охорона церковної старовини на Чернігівщині у 18 – на початку 20 ст. (рухомі пам'ятки)//З історії релігій в Україні. Праці 13 міжнародної наукової конференції (львів, 20–24 травня 2002 р.). – Кн.1. – С.109.
- ⁸³ Сборник действующих и руководственных церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Составитель *Т.В.Барсов.* – СПб., 1885. – Т.1. – С.106.
- ⁸⁴ Протоколы заседаний Археографической комиссии. 1835-1840 г. Выпуск первый. – СПб., 1885. – С.514.

⁸⁵ Данилов И. Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып.6. – С.13–14.

⁸⁶ Протоколы заседаний Археографической комиссии 1835–1840 гг. Выпуск первый. – СПб., 1885. – С.215.

⁸⁷ ЦДІА України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.152. – Спр.232. – Ч.1. – Арк.292. / За: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С.44.

⁸⁸ Сборник действующих и руководственных церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Составитель Т.В.Барсов. – СПб., 1885. – Т.1. – С.105–106.

⁸⁹ Див.: Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття, К., 2005; Лиман І. Державна церква і державна влада: південна Україна (1775–1861) // <http://www.i-lyman.name/StateChurch/AdminSystem/Bishops.html>

⁹⁰ Степаненко А.В. «Киевский почин» о.Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа//Проблеми історії України XIX – початку XX ст., К.: Інститут історії України НАН України. – 2008. – №15.

⁹¹ Данилов И. Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып.6. – С.28.

⁹² Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический. Некролог // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т.5. – С.951.

⁹³ Бердинских В. Вказ. праця. – С.135.

⁹⁴ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр. 9046, 9048 / За: Гейда Ольга. Охорона церковної старовини на Чернігівщині у 18 – на початку 20 ст. (рухомі пам'ятки)//З історії релігій в Україні. Праці 13 міжнародної наукової конференції (львів, 20–24 травня 2002 р.). – Кн.1. – С.109.

⁹⁵ Данилов И. Вказ. праця. – С.32.

⁹⁶ Журба О.І. Вказ. праця. – С.44.

⁹⁷ Раздорский А.И. Справочные издания епархий Русской православной церкви (1861–1915): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2000. – С.15.

⁹⁸ Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С.155.

⁹⁹ Черниговские епархиальные известия, Часть неофициальная. – 1861. – С.127–128.

¹⁰⁰ Реснт О.П. Вказ. праця. – С.115.

¹⁰¹ ІР НБУ. – Ф.204. – Спр.16. – Арк.1; Гейда О. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині 17 – на початку 20 ст., Дис... к.і.н, Чернігів, 2004. – С.67.

¹⁰² Прот. Георгий Флоровский. Вказ. праця. – С.339.

¹⁰³ Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838–1906 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1908. – Вып. 7. – Отд. 2. – С.1–142.

¹⁰⁴ ІР НБУ. – Ф.64. – Спр.99. – Арк.1.

¹⁰⁵ Баженев Л.В. Вказ. праця. – С.64.

¹⁰⁶ Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев. Некролог. свящ. Ф.Титова // Труды Киевской духовной академии. – 1897. – №1. – С.161.

¹⁰⁷ Там само. – С.162–163.

¹⁰⁸ Протоколы заседаний Археографической комиссии. 1835–1840 г. Выпуск первый. – СПб., 1885. – С.296.

¹⁰⁹ Там само. – С.210, 254, 296, 491.

¹¹⁰ Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев. Некролог. свящ. Ф.Титова // Труды Киевской духовной академии. – 1897. – №1. – С.162–163.

¹¹¹ Определение Синода о составлении церковно-исторического и статистического описания епархий // *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007, Приложение 4, с.581; *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007, Приложение 4. – С.579–580.

¹¹² Записка директора Духовно-учебного управления при Синоде А.И.Карасевского «О составлении церковно-исторического и статистического описания епархий» // *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007, Приложение 4. – С.579–580.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. – С.16.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ РГИА. – Ф.802. – Оп.16. – Спр.60. – Арк.2-3 зв. // За: *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007.

¹¹⁸ Обзор дел о составлении описаний епархий в РГИА (1850–1868 гг.) // *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. Приложение 5: Обзор дел о составлении описаний епархий в РГИА (1850–1868 гг.). – С.585–648.

¹¹⁹ Сборник действующих и руководственных церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Составитель *Т.В.Барсов.* – СПб., 1885. – Т.1. – С.162–164.

¹²⁰ Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – №6. – С.20–21.

¹²¹ *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. – С.24.

¹²² Там само. – С.20.

¹²³ *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С.38,40.

¹²⁴ *Земський Ю. С.* Подільський епархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність), Хмельницький, 1997.

¹²⁵ РГИА. – Ф.802. – Оп.16. – Спр.92. – Арк.3–3 об. // За: Обзор дел о составлении описаний епархий в РГИА (1850–1868 гг.) / *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания, СПб., 2007. Приложение 5: Обзор дел о составлении описаний епархий в РГИА (1850–1868 гг.): С.585–648.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб. – 2007. – С.19.

¹²⁸ Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1889. – №16. – С.493–505.

¹²⁹ *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С.53.

¹³⁰ Там само. – С.53–54.

¹³¹ *Раздорский А.И.* Справочные издания епархий Русской православной церкви (1861–1915): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2000. – С.34.

¹³² Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – №6. – С.46–47.

¹³³ *Степаненко Г.В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.). Дис...к.і.н. – К., 2002. – С.146–147.

¹³⁴ *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863). – К., 1864; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932.

¹³⁵ *Кондаков Ю.Е.* Вказ. праця. – С.352.

¹³⁶ *Степаненко А.В.* «Киевский почин» о.Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа//Проблеми історії України XIX – початку XX ст., К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – №15.

¹³⁷ Историко-статистические сведения о состоянии Православной Церкви в России в течение последних 25 лет, именно с 1836 по 1858 г. // Руководство для сельских пастырей. – Киев, 1861. – Т.1. – С.341–344.

¹³⁸ Див.: Сборник действующих и руководственных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Сост. *Т.В.Барсов*, СПб., 1885; Сборник церковно-гражданских постановлений в России относительно до лиц православного духовенства. Сост. *Н.Александровым*, Спб., 1860.

¹³⁹ Государственность России: словарь-справочник. Книга 5: Должности, чины, звания, титулы и церковные саны России. Конец XV века – февраль 1917 года. – Ч. II. – Москва, 2005. – С.462–463.